

Keel ja Kirjandus

5
2017

Aado Lintrop

Mihhail Plotnikovi poem „Jangal-Maa”

Evelyn Fridolin

Geokriitikast Peipsi järve näitel

Kätlin Aare

Vestluskavatsused hingamismustris

Vilja Oja

üpris – oma või laen?

Tiit Hennoste

Sajast hetkest eesti luules

SISUKORD

AADO LINTROP. Mihhail Plotnikov ja tema poeem „Jangal-Maa”	329
EVELYN FRIDOLIN. Geokriitikast Peipsi järve näitel	351
KÄTLIN AARE. Vestluskavatsused hingamismustris	364

SÕNA

VILJA OJA. <i>üpris</i> – oma või laen?	381
---	-----

PUBLIKATSIOONE

MALL JÕGI. Henrik Visnapuu kiri Berliinist. Sada aastat Siuru kevadest	387
--	-----

RAAMATUID

TIIT HENNOSTE „...igavust omale otsida?”	394
SIRJE OLESK. Mida uut on uues Koidula eluloos?	398
TOOMAS HAUG. Hindreyd mõistatades ja Runnelit kiites	400
TIIU JAAGO. Loomine laulus ja uurimuses	404
SVEN-ERIK SOOSAAR. Eestlaste tunded keelepeeglis	407

RINGVAADE

ASTA ÕIM. <i>In memoriam</i> Arvo Krikmann (21. VII 1939 – 27. II 2017)	410
Lühikroonika	413

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

MIHHAIL PLOTNIKOV JA TEMA POEEM „JANGAL-MAA”

AADO LINTROP

Artiklis vaatlen Mihhail Plotnikovi poeemi „Jangal-Maa”. Näitan, kuidas see suhestub teiste vene keeles kirjutatud poeemidega, millest on hiljem saanud hõimurahvaste eeposed, ja arutlen selle üle, mis motiveeris autorit niisugust teost kirjutama. Peatun pikemalt neil detailidel, mida olen leidnud autori elu kohta, esitades ka vastuolulisi kirjeldusi, ja püüan vaatlusaluse poeemi ja Plotnikovi muu loomingu põhjal selgusele jõuda autori erialases töös ning huvides. Analüüsin, kuivõrd peegeldab teos mansi folkloori ja usundit ning kas selle pidamine mansi eeposeks või rahvaluulealaseks tööks on õigustatud.

Eesti keelde tõlgitud venekeelsed soome-ugri eeposed ja nende autorid

Minu huvi soome-ugri rahvaste (kunst)eeposte vastu tekkis seoses viimastel aastatel eesti keeles ilmunud ja tõlkija poolt hõimurahvastele omistatud pikemate poeemidega, mida ühendab see, et need on kirjutanud vene autorid vene keeles. 2014. aastal jõudis eesti lugejani Mihhail Hudjakovi teos „Kõldõsini aeg. Lugulaul udmurdi vägilastest. Udmurdi eepos”, järgmisel aastal Anatoli Spiridonovi „Jugorno. Laul pühast teest. Mari eepos” ning Kallistrat Žakovi „Biarmia. Komi eepos”. 2016. aasta lõpul ilmus Mihhail Plotnikovi poem „Jangal-Maa (Tundra). Mansi eepos”. Loetelu tekitab küsimusi. Mind

kui folkloristi huvitab, mil määral nimetatud teosed peegeldavad udmurdi, mari, komi ja mansi rahvaluulet. Teiseks on oluline küsida, kuidas suhtuvad nimetatud rahvad ise neisse tekstidesse. Kolmandaks paneb imestama, mis põhjusel kirjutasiid teise rahvuse esindajad nii mahukad poemid just antud rahvaste pärimust silmas pidades. Neljandaks: kas neis tekstides on midagi olemuslikult ühist?

Kõigepealt mõni sõna autoritest. Mihhail Hudjakov sündis 1894. aastal vene kaupmehe perekonnas Malmöži linnas Vjatka kubermangus, õppis Kaasani ülikoolis ja tegeles Volga piirkonna rahvaste ajaloo ja arheoloogiaga. Udmurdi eepose kallal töötas Hudjakov 1920. aastail. Erinevatele uurimustele rajanev teos ei saanudki päriselt valmis, sest autor mõisteti süüdi kui aktiivne trotskistlik-zinovjevliku terroriorganisatsiooni liige ja lasti maha 19. detsembril 1936. Tekst avastati alles XX sajandi lõpul ja avaldati vene keeles 1986. aastal. Udmurdikeeelne tõlge ilmus aastal 2000.

Kallistrat Žakov sündis 1866. aastal Ust-Sõssolski äärelinnas (praegu Šoktõvkar) venestunud sürjakomi peres. Ta õppis Kiievi ülikoolis, töötas kuni 1917. aasta oktoobripöördeni Peterburi psühhoneuroloogia instituudis (alates 1911. aastast professor), misjärel asus elama Tartusse ja hiljem Riiga, kus suri aastal 1926. Poeemi „Biarmia“ kirjutas ta 1916. aastal. Esmakordselt ilmus see Riias Jānis Rainise lätikeelses tõlkes (1924), vene keeles sai see kättesaadavaks alles 1991. aastal ja komi keelde tõlgituna aasta hiljem.

Vene rahvusest kirjanik, tõlkija ja toimetaja Anatoli Spiridonov sündis 1950. aastal Marimaal Krasnooktjabrskis, õppis Moskvast M. Gorki nimelises kirjandusinstituudis ning töötas „Jugorno“ kallal 1990. aastatel. Eepos ilmus 2002. aastal vene keeles koos marikeelse tõlkega.

Mihhail Plotnikov on nimetatud autoritest kõige salapärasem. Veel üsna hiljuti teati tema eluloost vaid seda, et ta on rahvuselt venelane, sündinud aastal 1892,¹ et ta on viibinud välismaal ning töötanud Siberis erinevate ajalehtede-ajakirjade toimetustes. Plotnikovi sõnul kogus ta materjali oma poemi jaoks mansi külades ning tal võtnud aega kaksteist aastat (1915–1927), et killud omavahel tervikuks ühendada (Plotnikov 1933: 47). Poeem koos autori lühikese saatesõna ja pikema artikliga „Mansi eepika“² ilmus 1933. aastal kirjastuselt Academia, väljaandele oli lisatud poemi töötlus „Võidukas madur Vaza“ vene luuletajalt Sergei Klõtškovilt³.

Plotnikovi elukäiku ja „Jangal-Maa“ tausta hakkasin lähemalt uurima pärast seda, kui Arvo Valton kutsus mind toimetama poemi eestikeelset tõlget. Asusin tööle teadmisega, et algupärane on avaldatud vaid ühel korral. Selgus siiski, et poem on tervikuna ilmunud ka Tjumenis sündinud vene revolutsioonilise luuletaja Sergei Knjazevi töid sisaldavas koguteoses (Knjazev, Plotnikov 1998: 357–539). Hiljem leidsin, et Tjumenis ilmuv kirjandusajakiri Lukitš avaldas aastal 2000 „Jangal-Maa“ uue versiooni, mis olevat

¹ Novosibirski teadlaste koostatud mansi muinasjuttude ja muistendite teadusliku väljaande eessõnas märgib mansi lingvist Jevdokia Rombandejeva tema sünniaastaks 1856 (Miffo, skazki 2005: 14).

² „Вогульский эпос“. Ilmus esmakordselt pealkirjaga „Veneaegne mansi eepika“ („Послерусский вогульский эпос“) ajakirja Sibirskije ogni 1924. aasta teises numbris. Vene keeles kasutatakse sõna *эпос* ka üldiselt eepika tähenduses, seega võiks artikli pealkirja siin ja edaspidi tõlkida kui „Mansi eepika“. Arvo Valton artiklit ja saatesõna poemi eestikeelsele tõlkele ei lisanud.

³ Klõtškovi poem ilmus uuesti 2001. aastal Moskva kirjastuse Naš sovremennik väljaandel.

autori viimase tahte väljendus (Plotnikov 2000). Väljaandele on lisatud autori 1946. aastal ümber töötatud saatesõna, mis paljuski kordab sõna-sõnalt varasemat, kuid lisab ideoloogilisi toone: „Lahkudes esivanemate teele, ei teadnud Kutonja, et mõne aasta pärast saabuvad mitte ainult mansidele, vaid kõigile Siberi põhjarahvastele helged päevad. Mansid ootasid ära oma vägimehevabastaja, kuid ta ei tulnud muusikuna taigajõe Ksenta kallastelt, vaid vene paljumiljonilise proletariaadina Lenini-Stalini partei võitmatu lipu all” (Perepletkin 2000: 17). Poeemist on vastavalt välja roogitud kõik lõigud, mis kõnelevad manside ikestamisest venelaste poolt ja Vaza missioonist mansi rahva vabastajana. Allesjäänu on üsna mõttetu *action*, kangelastegu kangelasteo pärast. Ehkki poeemile on lisatud üks laul, „Lenini argiš”,⁴ on sissejuhatusest ja 20 laulust koosnenud tekst kahanenud 14 laulu pikkuseks. Näiteks poeemi algus ja sündmustikku sissejuhatavad šamaan Kuksa kolm laulu on liidetud üheks lauluks, kus enam ei räägita venelaste poolt mansidele põhjustatud kannatustest. Alles on jäetud vaid võitlus kurja vaimu Meikiga, ehkki sedagi on muudetud. Kui poeemi esialgses versioonis põhjendatakse Meiki õelust šamaan Guzõ reeturlikkusega (vene sõjapealiku poolt ära ostetuna torkas ta vaimul silmad välja), siis uues redaktsioonis mainitakse ainult, et keegi soovood meelitas Guzõ reetmise teele. Kõik täpsemad kirjeldused on kadunud. Puuduvad ka järgmised read:

Raskel, õnnetumal aastal
Lumemägede ent tagant
Tuli venelaste vägi
Nagu kevadvete hoovus.
Mansid läksid vibudega
Vapralt tulirelva vastu,
Kaigastega läksid mansid
Kõvast rauast püssi vastu.
(Plotnikov 2016: 13)

Mansi keelde pole Plotnikovi teost tõlgitud ühelgi kujul. Margarita Anissimkova avaldas poeemi proosatõtluse (Anissimkova 1990), mille kohta on N. Gorbatšova kirjutanud: „1990. aastal tutvustas M. Anissimkova vene lugejale oma tõlget mansi eeposest „Jangal-Maa”” (Gorbatšova 2000: 138). See näitab, et isegi Siberis tuntakse Plotnikovi poeemi nii vähe, et peetakse originaali mansi keeles kirjutatuks.

Eeposed – miks ja kellele?

Eespool nimetatud eeposte peale mõeldes kerkib mitu küsimust. Miks tuleks pidada vene kirjandusse kuuluvaid tekste soome-ugri rahvaste eeposteks? Kui marid, udmurdid ja komid ise suhtuvad neisse sel moel, ei saa meil, välis- tel vaatlejatel, olla midagi selle vastu. Igas kultuuris on oma tüvitekstid ja rahvuseepos tavaliselt kuulub nende hulka. Pole võib-olla esmase tähtsusega küsimus, kuidas see on saadud. Kui „Kalevipoja” oleks kirjutanud saksa kirjanik saksa keeles, aga meil oleks varsti pärast selle ilmumist läinud vaja

⁴ *Argiš* – mitmel pool Siberis nimetatakse nii põdrarakendite karavani.

rahvuslikku ärkamist turgutavat ja identiteeti loovat teost, oleksime selle ehk eesti keelde tõlkinud ja omaks võtnud.⁵ Seda lihtsam oli omaks kuulutada eesti keeles kirjutatud eepos, hoolimata sealsest pseudomütoloogiast. Seepärast ma ei imesta, miks vene kirjanike loomingust on saanud rahvuseeposed. Nime- tatud soome-ugri eepostest kolm avaldati XX sajandi lõpul või uue sajandi esimestel aastatel – ajal, mil Nõukogude impeeriumi varemetel püüdsid uut kasvupinnast leida paljud rahvuskultuurid. Hudjakovi, Žakovi ja Plotnikovi teosed, ehkki loodud juba sajandi algupoolel, olid ühel või teisel põhjusel koha- peal täiesti tundmatuks jäänud. Spiridonovi poeem erineb neist, sest kirjuta- mise ja trükki pääsemise vahe oli vaid mõni aasta. Ka võis „Jugorno” autor XX sajandi viimastel aastatel toetuda hoopis teistsugustele kirjanduslikele ees- kujudele ning teaduslikele uurimustele kui sajandi alguse autorid.

Kui mul tekiks tahtmine kirjutada nende rahvaste ajalugu, kombeid ja mütoloogiat puudutav värssteos, otsiksin kindlasti eeskuju rahvaluulest. Tea- des folkloorset tausta, tasub märkida, et udmurtidel ja maridel puuduvad eepi- lised ja isegi lüroepilised laulud, komi eepilised laulud aga on suures osas sar- nased vene omadega nii tegelaste kui ka süžeele poolest. Seega tuleks antud rahvaste mütoloogial põhineva pikema poeemi loomiseks otsida vormilisi ees- kujusid mujalt, sisu osas aga saaks kasutada muistendite või muinasjuttude aimest. Nii ongi toiminud Hudjakov, kes lõi oma teose „Lugulaul udmurdi vägi- lastest” XIX sajandi lõpu ja varaste XX sajandi uurimuste ja muistendikogude põhjal, kasutades värsimõõtu (kaheksasilbiline trohheus), millel puudub vaste udmurdi folklooris. Kuid obiugrilaste (manside, hantide) rahvaluules leidub väga palju eepilisi, ka mütoloogilise sisuga laule, mis võivad moodustada pikki omavahel seotud laulutsükleid. Paraku polnud mansi poeemi autoril Plotni- kovil just palju võimalusi kasutada varem kogutud materjali ja publitseeri- tud uurimusi. Ungari teadlaste Antal Reguly ja Bernát Munkácsi tööd polnud Siberis tõenäoliselt kättesaadavad, pealegi eeldab nende kasutamine mansi ja/või ungari keele oskust. Nagu allpool näitan, ei olnud Plotnikovi teadmi- sed mansi keelest kuigi suured, ungari keelt ta ei osanud. Artturi Kannisto oli oma uurimisreisid alles hiljuti lõpetanud, tema materjalide avaldamiseni oli veel pikk tee. Seega polnud Plotnikovi kasutuses kuigi palju läbi töötatud materjali. Ent tema isikust rohkem teada saades olen hakanud arvama, et just üldsusele kättesaadava materjali vähesus meelitas Plotnikovi mansidest kirjutama.

Kas vene rahvusest kirjamehi motiveeris looma selliseid kirjandusteoseid huvi antud rahva ajaloo ja kultuuri vastu, süütunne, mis tekkis elades läheda- ses kontaktis suurvene natsionalismi poolt alla surutud rahvastega, või soov kasutada kättesaadavat ning eksootilist materjali oma kirjanduslike ambit- sioonide elluviimiseks? Žakovi puhul võis mängida olulist rolli tema vanemate sürjakomi päritolu, Hudjakovi jaoks võis peamiseks teguriks olla teiste Volga- äärsete rahvaste kõrval põhjalikumalt udmurtide ajaloo ja etnograafiaga tege- lemine. Plotnikovist teati veel hiljuti liiga vähe, et midagi kindlat väita, kuid uuemad andmed tema kohta aitavad neid küsimusi selgitada.

⁵ Sama arvab ka eeposte eestindaja Arvo Valton (2015).

Mihhail Plotnikovi kohta teavet otsides leidsin kõigepealt kirjandusteadlase Jelena Papkova artikli (2011), milles käsitletakse Plotnikovi seni ilmunuta romaani „Belovodje”. Artikkel sisaldab viiteid autori elukäigule ja nappe kirjeldusi kolleegidelt ja tuttavatelt. Noor kirjanik Vsevolod Ivanov kirjutas 1917. aasta sügisel Omskist sõbrale: „Tutvusin siin [...] Mihhail Plotnikoviga. Ülemine huul alumisest lühem. Pensnee. Inglise seitel. Sinine pintsak ja püksid, pintsaku küljetaskust paistmas punase taskuräti ots. On käinud Ameerikas, Inglismaal ja Saksamaal, õppinud ülikoolis. Tark, lisaks aga suli.” (Papkova 2011) Teine kirjeldus pärineb luuletaja Sergei Markovilt, kes töötas koos Plotnikoviga Novosibirski ajalehes Sovetskaja Sibir aastatel 1925–1926: „Kõigepealt nägin ma sel ajal väga moodsat aukudega teravatipulist kaabut, seejärel kuldraamiga prille, laia, täiesti punakaslillat nägu ja sirget musta piipu... Tal oli seljas hästiõmmeldud frentš, jalas ratsapüksid, säärekaitsmed ja paksu tallaga saapad.” Markovi väitel oli Plotnikov kirju elulooga mees, kes armastas rääkida lugusid Mansimaast, kuldnaistest ja Jermaki peidetud aardest. Elukohtadena on lisaks Omskile ja Novosibirskile mainitud veel Tšitaad, Štšeglovskit (Kemerovot), Tobolskit ja Krasnojarskit, kus ta töötas peamiselt ajalehtede-ajakirjade toimetustes. Kolleegidele olevat ta rääkinud, et tema isale kuuluvad Siberi parimad aurulaevad. (Papkova 2011) Surmaajaks loetakse mitmetes töodes tinglikult aastat 1938, mil ilmus viimane Plotnikovi jutustus ajakirjas Sibirskije ogni ja mil stalinlikud repressioonid olid haripunktis.⁶

Nende kirjelduste ja nappide elulooliste andmete põhjal tekkis mul ettekujutus Mihhail Plotnikovist kui väga jõuka perekonna võsust, hästi ja moekalt rõivastuda armastavast maailma näinud haritud mehest, rahutu iseloomuga sageli elu- ja töökohti vahetavast seiklejast, kellele meeldis uhkustada põlisrahvaste ja peidetud aarete kohta käivate teadmistega. Poeemi ja sellele lisatud artikli põhjal oletasin, et Plotnikov liikus ka Berjozovo-Obdorski (Salehardi) piirkonnas ning puutus kokku neenetsite ja tundraeluga (sest mansidest olid poeemis saanud metsatundra ja tundra asukad). Silme ette kerkis rikas reederipoeg, kellel jätkus raha välismaareisideks, rääkimata muretust ringisõitmisest isale kuuluvate laevadega suurtel Siberi jõgedel. Mansi folkloori kogumist on Plotnikov kirjeldanud poeemi saatesõnas: „Kuude kaupa tuli suitsustes jurtades, muldonnides ja kasetohust kodades nimetute jõgede kallastel, taigas, kääbusmetsade piiril, kust algavad tundra ääretud avarused, koguda raashaaval napsõnalistelt ja umbusaldavatelt jutustajatelt lugusid vägilasest Vazast, ilusast neiust ai-Jutšost, kurjast jumalast Meikist, hirmuäratavast esivanemast Penegezest, tulilind Tauksist, Numist ja paljudest teistest „Jangal-Maa” jumalatest, kurjadest vaimudest ja kangelastest.” (Plotnikov 1933: 47)

Artiklis „Mansi eepika” mainib Plotnikov, et viibis 1920. aastal Jenissei suudmealal neenetsite juures (1933: 24). Hantõ-Mansiiski piirkonna kirjanike liidu sekretär Nikolai Konjajev märkis aga 2004. aastal Ugrimaa kirjanduselu ülevaates: „...kirjamees Mihhail Plotnikov kirjutas juba aastatel 1915–1927

⁶ Arvo Valton kirjutas artiklis „Tölkes leitud eeposed”, et Plotnikovile määrati 1939. aastal surmanuhtlus, kuid ta pääses sellest tänu Nikolai Ježovi arreteerimisele (Valton 2015). Kuid Ježov arreteeriti 10. aprillil 1939, Plotnikovile määrati surmanuhtlus aga alles septembris. Tjumeni kirjanike internetiandmebaas annab Plotnikovi eluaastateks 1892–1953.

mansi rahvaluulet üles Berjozovos, Saranpaulis, Vanzevatis, Tegis, Šerkalõs, Kondinskõjes, Samarovos ja teistes piirkonna asustatud punktides....” (Konja-jev 2004). Nii kindla teadmise allikaid pole avatud.

Lühidalt poeemi sisust

Poeemi algus on esitatud šamaan Kuksa kolme lauluna, millest esimene kirjeldab mansi rahva kurba saatust. Seejärel laulab Kuksa sellest, mis on põhjustanud jumalus Meiki õeluse, laulab venelaste maaletungist, manside raskest võitlusest ning muutunud elust. Ent ta annab rahvale siiski lootust: keegi peab varastama Meiki põdrarakendi ühes luust kelguga, kihutama sellega karu Kasuk-taadi juurde ja varastama märgi, mis avab tee Torõmi valdustesse. Teel Torõmi juurde peab kangelane röövima läbipääsu valvava tulilind Tauksi sabasule. Kes sellega hakkama saab, suudab mansid vene ikkest vabastada. Noor muusik Vaza kõhkleb, kuid asub tundmatu taadi õhutusel siiski teele. Meiki valdustes kohtub ta kunagi jumaluse röövitud ilusa neiu Jutšoga, armub temasse ja vannub, et tuleb pärast ülesande täitmist tagasi. Jutšo töötab teda karu käpa nimel oodata. Vaza jõuabki Torõmi riiki, võidab seal hiid Penegeze, pääseb kauni nõia Logari küüsisst ja saab viimaks jumalalt kangelase soomusrüü ning veel kaks ülesannet: hävitada samojeede kiusav kuri merekoletis Jur ja maa-alustes valdustes elav Mammut. Ka nende ülesannetega tuleb kangelane toime. Vaza jõuab viimaks Meiki juurde tagasi ning tapab ta kahevõitluses. Jumaluse võlujõu lõppedes muutub Jutšo aga mõne hetkega raugaks ja sureb. Vaza jätab seepeale oma missiooni pooleli ning järgneb Jutšole allilma, et leida moodus ta ellu tagasi tuua. Mansid jäävad ootama töötatud vägilast, kes tuleks ja koguks nad võitlema võõra võimu vastu.

Plotnikovi uus mansi eepika

Poeemile lisatud artiklis „Mansi eepika” kirjeldab Plotnikov uut tüüpi mansi eepikat, mille näidetena esitab katkendeid oma tollal veel pooleli olevast poeemist.⁷ Võrreldes uut eepikat vanaga väidab ta, et erinevalt range vormiga vanast eepikast, mis kirjeldas peamiselt mansi vürstide omavahelisi sõdu või retki hantide ja samojeedide vastu, kasutab uus eepika kõnekeelt, sel pole kindlaid vormilisi tunnuseid ja selle sisuks on mansi rahva vabastamise nimel peetav võitlus venelastega (Plotnikov 1933: 10–14). Autori sõnul räägib vana eepika „tavaliselt sõjast hantide või samojeedidega. Jutustatakse sellest, kuidas vürst läheb sõjakäiguga naabervürsti juurde ja nõuab naiseks tolle tütart” (Plotnikov 1933: 10). Uue eepika tekkimise põhjuseks peab Plotnikov manside alistamist venelaste poolt:

Pärast venelaste tulekut pole „seitsmes maailmaosas käinud ja igast neist naise saanud vägimehed-kangelased” rahvale enam olulised. Venelaste poolt alla heidetud manside mõte ja tahe keskendus rahvusliku vabastamise eest peetavale võitlusele. Kuid aastad läksid, vallutajate võim tugevnes, vabane-

⁷ Artikkel 1933. aasta väljaandes on dateeritud aastaga 1924, lühike saatesõna aastaga 1927 (V. S.).

mislootus üha vähenes ning rahva hingest kerkis esile uus tegelane – vägi-meis-lihtinimene, kes mõnikord võis pärineda ka tuntud, kuid mitte valitse-nud vürstide soost; kangelane, kes pidi kangelastegusid sooritades vabastama mandsid vene võimu alt. (Plotnikov 1933: 10–11)

Uut eepikat iseloomustab ta järgmiselt:

Uues eepikas puudub värvikate lausekujundite, epiteetide ja metafooride kül-lus; laialdaselt kasutatakse kõnekeelt, pole väljapeetust rõhkude ja vokaalide vaheldumises ning luulerütmis. Uutel böliinadel pole rangelt lõpetatud vormi, seos erinevate episoodide vahel on tihti väga nõrk. Üks ja seesama uue eepika lugu, esitatuna eri aegadel või erinevais paigus, on raskesti äratuntav, mis-pärast pole sageli võimalik eri episoodidest koguda kokku terviklikku lugu. (Plotnikov 1933: 14)

Näib, et Plotnikovi uue eepika idee lähtub peamiselt kahest allikast: Sera-fim Patkanovi 1891. aastal ilmunud monograafiast „Handi vägimehe kuju handi böliinades ja sangarilauludes” („Тип остяцкого богатыря по остяцким былинам и героическим сказаниям”) ja Kai Donneri 1913. aastal avaldatud artiklist „A Samoyede Epic”, mille venekeelne tõlge ilmus 1915. aastal. Patka-novi tööle viidates kirjutab Plotnikov:

Rääkides uuest handi eeposest, märgib S. Patkanov, et tatari ja osalt vene valitsusajast pärinevad lood ja jutud esitatakse proosas ja sealjuures uues keeles, laenudega vanadest böliinadest. Venelaste valitsemine lähendas enne vaenujalal olnud hõime, eri rahvaste esindajate vahelised segaabiellud aitasid sellele lähenemisele veelgi kaasa, ja rahvaluule – laulud, böliinad, tavandi-laulud, šamaaniloitsud ja muu sarnane – laenati küll hantidelt mandsidele, küll samojeedidelt hantidele ja vastupidi. Sama toimus ka pärismaise eepilise loominguga, mistõttu mansi eepika (mitte ainult uus) sarnaneb iseloomu ja kangelaste tüüpiliste joonte poolest paljuski handi ja isegi samojeedi omaga. (Plotnikov 1933: 14)

Muidugi on Kai Donneri analüüsitud sõlkupi lood Itsast~Ijast~Itjast üsna sarnased mansi juttudega *ekva piyriš'est*, 'Eide Pojast'. Hiiglase-inimsööja Penegeze (sõlkupi piirkondlikes tekstides ka Pönegesse, Pönege, Pjunekse, Pineveldju⁸) asemel on mansi lugudes enamasti hiiud *menkv'id*. Aga sarnaseid vembumehe ja rumala vanapagana lugusid leidub üle ilma, nende sarnasus ei pruugi tähendada juttude üksteiselt laenamist. Obiugri kangelaslauludes kirjeldatud lahingute puhul tuleb mees pidada, et enamasti pole need reaalse ajaloo sündmuste peegeldused. Sõjakäigud ei toimu mitte inimeste, vaid üleloomulike olendite maailmas, kus lahinguid löövad erinevate piirkondade kaitsevaimud.

⁸ Vt Tutškova, Wagner-Nagy 2015.

Poeemi tegelased ja nende taust

Vaatleme lühidalt ka poeemi peategelasi. Need võib jagada kaheks: inimesed ja üleloomulikud olendid. Inimeste maailma kuuluvad poeemi peategelane Vaza ja tema armastatu Jutšo. Juba esimesel lugemisel seostas inimese nime pardiga (mansi *vas*) ja leidsin selle kohta kinnituse poeemi tekstist, kus Vaza tutvustab ennast neenetsitele nii:

„Lähen sõtta Juri vastu,
Olen mansi Ksenta kaldalt,
Unustatud laulu laulja,
Sündides šamaani käest sain
Nime Vaza, tähendab see
Parti. Siia Obi maile
Tulin Torõm-isa juurest....”
(Plotnikov 2016: 75)

Jutšo nime pole sel kombel lahti mõtestatud, aga temaga seoses tuleb kindlasti nimetada Latši – meest, kes püüdis teda vägisi omaks teha, kuid kelle neiu tappis. Poeemis on olulisel kohal mansi šamaan Kuksa, kelle lauludega kogu sündmustik algab.

Üleloomulikest tegelastest tuleb kõigepealt mainida jumal Torõmit, keda autor nimetab ka Numiks ja Mirra-Susnahummiks. Tegemist on mansi taevajumala *numi-tõrəm*’i peegeldusega (*numi* ’ülemine’, *tõrəm* ’jumal, taevas, ilm’). Lihtsalt Num on pigem neenetsi jumalus. Mingil põhjusel on Plotnikov taevajumalaga liitnud ka Maailma Vaatava Mehe (mansi *mir susne xum*), taevajumala ja Kaltaš-ekva poja, kes ratsutab pilvepiiril oma tiivulise hobuse seljas ja jälgib kõike maa peal toimuvat. Poeemis esinev Ortik tuleneb handi mütoloogilisest tegelasest *ort iki*’st (ka *urt iki* või *urt*), mis on samuti üks paljudest Maailma Vaatava Mehe nimedest.

Torõmi elupaika on poeemis kujutatud kauge kõrge taraga piiratud valdusena, kuhu viib tee läbi surnute maa. Et tegemist on taevaga, selgub alles siis, kui Vaza imestab, kuidas ta jumalate riigist nii kiiresti tagasi jõudis:

„Nõnda kiiresti ei saanud
Tagasi ma jõuda siia
Mööda riigi väravatest,
Mööda suurest tasandikust,
Elavad kus surnud hinged,
Kitsast teest, mis varjuriigis
Linnust Tauksist viib mööda.
Ma ei saanud hetkega ju
Seitsmendast taevast alla.”
(Plotnikov 2016: 70)

Obiugrilaste uskumuste kohaselt elab taevajumal tõesti taeva seitsmendal korrusel. Handi folklooris levinud vormelid näitavad, et kunagi oli taevajumal taeva personifikatsioon, mitte seal elav olend: *tāpət wēšpa xūnəŋ nowə āšem* ’minu seitsme harjalatiga unkaline hele (valge) isa’ (Steinitz 1939: 309, 320)

või täptijen wēšpa xūnəŋ tūrəm āsem 'minu seitsme harjalatiga unkaline isa taevas' (Steinitz 1939: 355). Poeemis kujutatakse Torõmit kui panteoni valitsejat, keda ümbritsevad teised jumalad. Mansi usundist me sellist pilti ei leia, kõik jumalused elavad seal eraldi. Tõsi, mansi karupeolauludes mainitakse Torõmi poegi ja koja valvureid.

Torõmi vastasena esineb poeemis kuri jumal Meik. Üsna kindlalt võib väita, et tema loomisel kasutas Plotnikov mansi usundis ja folklooris väga levinud hiiu (mansi *menkv*) tegelaskuju. Tegemist pole mitte ühe olendiga, nagu kirjeldab Plotnikov, vaid üleloomulike olendite kategooriaga. Hiide on kahte liiki: mäehiiud (*ūrmenkv*) ja metsahiiud (*vōrmenkv*). Nad on rumala vanapagana sarnased suure jõu ja piiratud mõistusega tegelased, kes sageli esinevad triksterilugudes Eide Pojast. Eespool sai juba mainitud nende sugulust sõlkupi Penegezega.

Väga tähtis roll on poeemis Karul, kelle suhtes kehtib sama mis hiidudegi puhul. Kuigi obiugrilased pidasid karu taevajumala maa peale laskunud lapseks, austades teda mitu päeva kestva karupeoga ning andes tema nimel vandeid, ei olnud see üks kindel müütiline karu või karude esivanem – austust väärt oli iga loom. Karu elukaaslane on poeemis Mjusne, kelles võib ära tunda mansi *misne* – metsaga seotud naissoost üleloomuliku olendi, küttide eksitaja. Jälle tuleb lisada, et tegemist on olendite liigiga.

Tähtsal kohal on poeemis salapärase tulilind Tauksi, kellele mansi mütoloogias vastet ei leidu. Eksisteerib küll lind *kors*, kes on sidepidaja maise ilma ja taevajumala vahel, kuid puudub fööniksisarnane tegelane. Kindel koht obiugrilaste mütoloogias on mammutil, keda Plotnikov nimetab kord handi sõnaga *ves*, kord izmakomi sõnaga *muhor* 'maapõder'. Mansi sõna *māxar* on viimasele üsna lähedane. Levinud uskumuse kohaselt arvati, et mammut elab maa all, kaevates seal kihvadega käike, mis mõnikord jõe kõrge kalda seest maapinnale tulevad. Seda ettekujutust aitasid toita kaldavaringutest leitud mammutiluud. Mammuti elupaika on poeemis nimetatud Petlim-jemderiks, mis näib seostuvat idapoolsete hantide kujutelmaga maa-alustest musta veega järvedest *pətlem-əmtər*, kus elas kuri vaim *kul'* 'allilma isand, kurat' (vt Karjalainen 1918: 348).

Merekoletis Juri pidasin algul Plotnikovi fantaasia viljaks, kuna pole selle tegelasega obiugri tekstides kokku puutunud. Siiski leidub vastav sõna Artturi Kannisto mansi sõnastikus: *jūr* 'teatav veeloom, kes elab voolukeeristes; müütiline loom; veekoletis, mammut' (Kannisto jt 2014: 233). Poeemis on temast saanud küünistega vaal.

Poeemis nimetatud iidolid kuldnaaine ja kuldhani

Poeemis mainitakse ka mõningaid mansi pühapaiku ja iidoleid, eelkõige nn kuldnaist, keda Plotnikov nimetab Ratšaks ning kelle pühamu asub poeemi kohaselt Berjozovo lähedal.⁹

Õelge nüüd, kes mäletab veel
Kuldset Ratšat, mäelt kes vette

⁹ Lühikeses Siberi kroonikas § 76 mainitakse šaitan Ratšat ja tema linna aga hoopis kusagil Belogorje lähistel asuvana.

Ennast kukutas, et mitte
Saada venelaste saagiks.
(Plotnikov 2016: 9)

Esimesed teated obilaste kuldnaistest leiduvad XIV sajandi Novgorodi kroonikas viitega Permi Stefani tegevusele. XVI sajandil räägivad kuldsest iidolist Moskva suurvürsti alamad, kelle ülesandeks oli kirjeldada Venemaa laienevaid kauba- ja sõjateid. Teadaolevalt esimese eurooplasena mainib kuldset naist oma „Traktaadis kahest Sarmaatiast” Krakovi ülikooli professor Maciej Miechowita. Veel räägitakse kuldnaistest Siberi kroonikas seoses Jermak Timofejevitši retkega: Jermaki ataman Bogdan Brjazga jõudis 1582. aastal Belogorje kanti, kus nägi ugrilaste iidse naisjumaluse kuju, keda kirjeldatakse alasti koos pojaga toolil istuvana: „Sealt tuli ta Obi äärde, ja nähes asustamata paiku või hõredat asustust, peatus Belogorjes. Seal oli neil palvuspaik nende vanale jumalannale: alasti, koos pojaga toolil istuv, omadelt ohvreid vastu võttev. Ja ohverdatakse talle osa igast saagist [---] Aga kui nendeni jõudsid kuuldused Bogdani saabumisest, käskis ta ennast ära peita ja kõigil põgeneda....” (Lühike Siberi kroonika 1880: 22 (§ 79)) Madonnalaadset iidolit on kujutatud ka 1562. aastal Londonis ilmunud Anthony Jenkinsoni Venemaa kaardil. Tegelikult pole kuldnaist sellisena – üleni kullast kujuna – kindlasti olemas olnud. Teaduslikult kirjeldatud obiugrilaste pühakujude põhjal võib väita, et tõenäoliselt oli tegemist kuldehetega kaunistatud iidoliga.

Teiseks mainib Plotnikov kuldset hane Lonti (mansi *lunt* 'hani') lõigus, kui Torõm lubab Vazale kangelastegude sooritamise järel ihaldatud tasu: vabadust rahvastele ja endise eluviisi taastumist (Plotnikov 2016: 69–70). Ilmselt on autorini jõudnud Novitski kirjeldus XVIII sajandi algusest: „Nende poolt väga jumaldatud iidol hani on hane kujul vasest valatud, tema jõe elamu asub Belogorje külas suure Obi jõe ääres. Nende ebausku kohaselt austatakse (seal) veelindude – luikede, hanede ja muude vee peal ujuvate lindude – jumalat” (Novitski 1941: 61). Võib lisada, et hani oli obiugrilaste armastatuma jumaluse Maailma Vaatava Mehe üks esinemiskujusid. Belogorjet peetakse mõnel pool tänapäevalgi tema elupaigaks.

Poemis kasutatud „pärismaistest” sõnadest ja väljenditest

„Maa jääb tühjaks, meie kaome
Ega uuesti siin sünni.
Kiired suusad tundra lumel
Enam siin ei libise nüüd
Rebase ja soobli jahil.
Meie kaome oma tundrast
Jõgesid ei näe me enam,
Meie haabjad on kui hauad
Mädanemas kaldaliival;
Põtradeta nartad aga
Kaovad ära rohu sisse,
Tühjaks jäänud küladesse
Pesa teevad üksnes hiired....”
(Plotnikov 2016: 10)

Plotnikov pöimib teksti hulgaliselt mansi sõnu. Ülal poeemi sissejuhatusest tsiteeritud lõigus võib sääraseid sõnu leida mitmeid: taut – *tovt* 'suusad', oksar – *oxsar* 'rebane', njuks – *nox* või *noxas* 'soobel', hap – *xap* 'paat', tankõr – *tankor* 'hiir, mutt'.

Plotnikov lisas poemile (ja artiklile) sõnastiku, mis sisaldab 339 sõna või fraasi mitmes erinevas keeles (mansi, handi, neenetsi, sõlkupi, komi, vene, tatari) (Plotnikov 1933: 595–619). Paljud mansikeelsetena välja pakutud sõnad on tegelikult handi või neenetsi päritolu, näiteks:

ai 'väike, noor, tütarlaps' – handi *aj* 'väike'; vrd mansi *mañ* 'väike', *aγi* 'tütarlaps';
arin vah vuž 'vaskne, raudne linn' – handi *arin vaχ vuž* 'vaskne-hõbedane linn';
imi 'vana naine' – handi *imi* 'ema';
jaran-pelek 'samojeedide maa' – ilmselt handi, vrd handi *päläk*, *pālek* 'pool, piirkond', mansi *jorn* 'neenets', *pal* 'pool';
keu 'Uurali mäed' – handi *kev*, mansi *ñor*;
lonh 'iidol' – handi *luñχ* 'vaim, esemetega seoses ka iidol';
madur 'kangelane' – handi *matur*, *māDur*, mansi *otər*;
mōga hat 'muldonn' – ilmselt handi *miya χat* või *məχ χat*, vrd mansi *ma kol*;
penzer 'trumm' – neenetsi *penzer*;
sarjata hu 'loitsija, šamaan' – handi *sařata ku*, vrd mansi *ñait*, *koipəñait* 'šamaan, trummiga šamaan';
ves 'mammut' – handi *ves*, mansi *māχar*;
voj 'lind' – handi *voj* 'loom, lind', mansi *uj*.

Plotnikovi poem ja mansi rahvaluule

Iseloomulik on see, kuidas Plotnikov oma poeemi abil analüüsib mansi rahvaluulet. Artiklis „Mansi eepika” kirjutab ta näiteks karu kohta:

Nagu osutavad kõik handi ja mansi muistendid, ilmus esimene karu

Kõrgel mäel, mis asub läänes,
Järsaku peal seedrisalus
Ehitas see Kasukvana
Koja, kuhu tulid need, kes
Polnud rahul saatusega,
Tulid ülekohtu ohvrid.
Tema mõistis kohut ausalt,
Süüdlased kõik mõistis surma,
Süütutega oli lahke.
(Plotnikov 1933: 22–23)¹⁰

Ma ei tea mitte ühtki sarnase sisuga uut ega vana obiugri teksti. Tõsi – usuti, et kui karu nimel vanne anda, siis karu karistab valetajat.

Plotnikovi arusaamu obiugri folkloorist väljendavad hästi ka artikli lõigud improvisatsioonilistest lauludest:

¹⁰ Värsid eestikeelses tõlkes lk 15–16, Plotnikov 2016.

Loos märgi (tamgaa) varastamisest on kaks selgitust nõudvat kohta: Vaza improvisatsiooniline laul metsast, mis sarnaneb osalt palve või religioosse ülistuslauluga, ja Karu sõnad, millega ta Vaza poole pöördub. Karu jurta poole sõites laulab Vaza:

„Tume laas, oh laas sa vägev!

[---]

Võimas laas täis saladusi,
Laas, mu päästja ja mu hoidja,
Röövida tamgaa mul aita,
Hoia mind ka Kasuktaadi
Karuvana viha eest sa.

[---]

Palun sind ma, laas nii vägev,
Kes sa meie kodasid ja
Meie koeri, põtru hoiad,
Aita mind mu tegemistes!”

[---]

Sellised katkendid Vaza improvisatsioonilisest laulust, mis võiksid olla poeetilise improvisatsiooni musternäideteks, on põhjarahvastele üldiselt omased. Näiteks sõidab mansi metsas, näeb lund, härmatisega kaetud seedreid, oksalt oksale hüplevat väledat oravat ja juhuslikke sügavaid põdrajälgi. Kui mansil on vastav meeleolu ja kui ta üldse suudab laulda, siis ta alustab venivat laulu kõigest sellest, mida näeb.... (Plotnikov 1933: 33–34)¹¹

Muidugi esineb mansi rahvaluules pikkade eepiliste laulude kõrval ka lüroepikat ja improvisatsioonilisi laule. Viimaseid nimetatakse üldjuhul isiklikeks lauludeks, kuid erinevalt Plotnikovi poeemi „improvisatsioonidest” ei tegele need enamasti mitte ümbritseva looduse kirjeldamisega, vaid sellega, mida inimene teeb, tunneb ja mõtleb, ning on sageli omapärased autobiograafiad. Kuid esineb ka looduskirjeldusi, näiteks Antal Reguly kogutud ja Bernát Munkácsi abil tuntuks saanud Agapi Stepanovna Muratkova laul, milles kirjeldatakse kevadpäeva, taustaks linnujahi hääled:

Kevadaja uduse päeva löi Torum.

Ta vaatab värske rohuga kaetud tanumalise küla tanumale:
külatanum mähkub värske rohu lahtirullitud siidi.

Ta vaatab vooremetsa poole:
vooremets rõivastub värske rohu lahtirullitud siidi.

Ta kuuleb järvekese poolt:
siidnööri pöörlemise põrisev-põrisev hää!

Isa Numi-Torumi juurde üles kandub.

Ta kuuleb jõelammi poolt:

[kus on] palju punakurk-kaure,
niinenööri põrisev-põrisev hää!

Isa Numi-Torumi juurde üles kandub.

(Munkácsi 1896: 104–105 < A. Reguly)

¹¹ Värsid eestikeelses tõlkes lk 38, Plotnikov 2016.

Tuleb rõhutada, et suur osa mansi ja ka handi rahvaluulest on olemuselt väga vormellik, olenemata sellest, kas see on üles kirjutatud XIX sajandi lõpus, XX sajandi alguses või keskpaigas. See tähendab, et üht tegelast iseloomustatakse erinevates tekstides ühtede ja samade sõnaühenditega, näiteks *soo-loomaküüneline, metsloomaküüneline valitseja* (Püha Linna Taat), kelle linna *jalp üs* (mansi) või *jem voš* (handi) nimetatakse alati *sammuva hobuse kujuliseks, jooksva hobuse kujuliseks* (handi) või *sammuva hobuse laotuse kujuliseks, jooksva hobuse laotuse kujuliseks* (mansi). Selliseid näiteid võib palju tuua. Vormelid on žanriülesed, esinedes nii lauludes kui ka proosajutustustes. Mõnikord, eriti karupeo repertuaaris, on handi vormelid jõudnud mansikeelsesse teksti või vastupidi. Selle võis põhjustada tõsiasi, et karupidu oli nende rahvaste ühine traditsioon ja eriti Obi-lähedastes külates võisid mansi karupeitel osaleda ka handi lauljad. Samuti olid ühised mitmed olulisemad pühapaigad, seega pole ime, kui nendega seotud vormelid ületasid keelepiire. Obiugri laule ilmestav parallelism on sageli nii absoluutne, et muudab paralleelvärsside tegelikku tähendust: näiteks ei saa handi laulu paralleelvärssse *kümne hambaga hambuline suu / kahekümne hambaga hambuline suu* võtta sõna-sõnalt, vaid koondtähenduses 'paljude hammastega suu'. Sageli vahetubki paralleelvärssides vaid üks sõna, näiteks *viie varbaga varbalisse jalga / kuue varbaga varbalisse jalga*. Vahetuvad arvsõnad viis ja kuus, kuus ja seitse, kümme ja sada. Samuti astuvad üksteise asemele sageli loom ja kala, must ja punane, siid ja kalev, vask ja hõbe, vasak ja parem, mets ja vesi jne. Leidub ka keerulisemat paralleelismi, kus asendub mitu sõna. Antud juhul on oluline vaid see, et parallelism (ja ühes sellega vähesemal määral alliteratsioon) on nii mansi kui ka handi rahvaluules peamine teksti loomise printsiip, mis koos kinnisväljendite-vormelitega aitab esitajal meeles pidada ja taasluua väga pikki (sageli mitmeid tunde kestvaid) tekste. „Jangal-Maa” autoril näivad need teadmised puuduvat. Kuigi Plotnikov väidab, et uuem mansi eepika kasutab rohkelt kõnekeelt ega ehi ennast metafooride ja epiteetidega, kubiseb tema poeem poetilistest looduskirjeldustest.

Kokkuvõtvalt poeemi seostest mansi kultuuriga

Poeemi süžee ja tegelased ei pärine otseselt mansi rahvaluulest. Olles mansi folklooriga tegelnud aastakümneid, pean nentima, et pole seni kohanud Plotnikovi mainitud uue eepika näiteid. Kuigi tekst sisaldab hulgaliselt pärismaiseid sõnu, ei ole suur osa neist mansikeelsed. Sama kinnitab Tjumeni ajaloolane Sergei Parhimovitš, kes lisaks keeleliste vigadele (Parhimovitš 2002: 183) osutab ka ebatäpsustele manside olme kujutamisel. Eespool olen maininud tööka, et mandsid ei asustanud tundrat ega elanud püstkodades, nagu kujutab Plotnikov. Parhimovitš lisab sellised detailid nagu narid püstkogas¹², mandsid ringis istumas ümber tšuvali¹³, šamaanilaulu saateks vilepilli mängi-

¹² Originaalis on narisid püstkogas nimetatud teises laulus (Jutšo kukub püstkogas narile, vt Plotnikov 2016: 16), neljandas laulus (tundmatu taat siseneb Vaza püstkotta ja istub narile; eestikeelses tõlkes on nari asemel pink, Plotnikov 2016: 25) ja kuuendas laulus (Meik magab püstkogas naril, eesti keeles on püstkoda asendatud majaga, Plotnikov 2016: 34).

¹³ Traditsiooniline kamina tüüpi savist tulease, paikneb maja eesnurgas. Selle ümber ei saa istuda. Eesti keelde on see tõlgitud „kogunesid kolde juurde / mandsid tihedasti kokku” (Plotnikov 2016: 12).

mine¹⁴ jne (Parhimovitš 2002: 185). Märkasid paljusid sarnaseid seiku juba tõlget toimetades ning palusin püstkoja või tšummi asendada neutraalsema sõnaga *koda*, kuid mitte kõikjal pole mu soovi arvesse võetud. Nagu eelnevalt näitasin, pärinevad mansi mütoloogiast vaid mõnede poeemi tegelaste nimed, needki moonutatud kujul, olendid ise aga ei vasta mansi ettekujutustele. Šamaaniaatribuutika kohta kasutatakse neenetsi sõnu. Võrreldes Kuksa šamaanilaule poeemi alguses ja neenetsi rituaali kirjeldust neljateistkümnendas laulus (Plotnikov 2016: 72–73), on asjatundjale selge, et viimase aluseks on autori reaalsed muljed, esimesed on aga puhtalt väljamõeldis. Seda kinnitab kaudselt Plotnikovi märkus artiklis „Mansi eepika”, kus ta ütleb, et kuulis 1920. aastal Jenissei-äärsete neenetsite juures kahte šamaanilaulu (Plotnikov 1933: 29). Kohtumisest mansi šamaaniga räägib Plotnikov üksnes oma poeemi lõpuridades.

Parhimovitš mainib oma artiklis, et tuntud vene ugroloog, hea mansi keele ja kultuuri tundja Valeri Tšernetsov (mansi-vene sõnastiku ning mitmete väärtuslike mansi kombestiku- ja usundialaste artiklite autor) luges Plotnikovi teost varsti pärast ilmumist ja kinnitas, et see jääb mansi rahvaluulest väga kaugele (Parhimovitš 2002: 181). Parhimovitš osutab ka, et mitmed poeemis esinevad handi sõnad pärinevad tõenäoliselt Serafim Patkanovi 1891. aastal ilmunud tööst (Parhimovitš 2002: 189) ja et Meiki nimekuju esineb Vassili Šavrovi kirjutises „Lühikesi ülestähendusi Berjozovo maakonna elanike kohta” („Краткие записки о жителях Березовского уезда”), mis ilmus 1871. aastal. Tõepoolest leiame nimetatud kirjutise kaheksandalt leheküljelt teate: „Meik, kurjuse jumal. Ta (kuju) tehakse puust ja rõivastatakse kopranahast kasukasse ja peale selle rõiva ei ehita teda millegi muuga. Metsa või stepi eksinud paluvad temalt kaitset ja eestkostet ning meelitavad teda kõiksugu ohvritega, mida ta suvatseb palujatelt vastu võtta. Sel jumalal on palju abilisi ja teenijaid....” (Šavrov 1871: 8) Šavrov mainib ka teist poeemis esinevat jumalust, Ortikut. Tulilind Tausit peab Parhimovitš Plotnikovi enda väljamõeldiseks (2002: 185).

Mihhail Plotnikovi elulugu, teine variant – zootehnikust kirjamees

Poeemi tõlke toimetamise käigus esile kerkinud küsimused sundisid mind otsima uut informatsiooni ka autori kohta. Millal ikkagi käis Mihhail Plotnikov manside juures materjali kogumas ning kus täpsemalt ta neil reisidel viibis? Kuigi poeemi 1933. aasta väljaandele lisatud artikkel „Mansi eepika” meenutab vormilt teaduslikku uurimust, pole autor kusagil nimetanud ei materjali kogumise paiku ega informante. Tekstinäidetena esitab ta oma poeemi katkendeid, ainsaks erandiks handi isiklik laul naisevõtu teemal (Plotnikov 1933: 32).

Otsingute tulemusel leidsin kõigepealt juba mainitud Tjumeni kirjandus-almanahhi Lukitš 2000. aasta teises numbris avaldatud poeemi uue versiooni ning Juri Perepletkini artikli „Rahvarohke „Tundra”” („Многолюдная „Тундра”), mis sisaldab ka Mihhail Plotnikovi poja Juri kirja isa elulooliste andmetega. Lisaks ilmus samas ajakirjanumbris Valeri Beloborodovi lühike kirjutis „Pseudonüümi mõistatus” („Загадка псевдонима”), mis seostab Mihhail Plotnikoviga 1928. aastal Tobolski ajalehes Sovetski Sever pseudonüümi

¹⁴ Vt Plotnikov 2016: 19.

M. Sibirjakov all ilmunud põnevusromaani „Kutšumi aare” („Клад Кучума”) (Beloborodov 2000: 8–10).

Mihhail Plotnikovi poja kirjast ei leidnud ma vastuseid kõigile mind huvitavatele küsimustele, eriti Plotnikovi elu varasemate aastate kohta. Sain teada, et „Jangal-Maa” autor ei hukkunud stalinlike repressioonide ohvrina, vaid suri alles 1953. aastal. Juri Plotnikov kirjutab isast pateetiliselt: „Mihhail Pavlovitš Plotnikovist, tema elust ja loomingust pole kerge kirjutada. Luuletaja, kirjanik, zootehnik-põhjapõdrakasvataja, ajakirjanik – selline oli Plotnikov, kes elas ränduri elu. Sahhalinist ja Kamtšatkast Põhja-Uuralini viisid teed ja rajad, mis ta läbi käis ja sõitis, ning kui lisada veel ekspeditsioonid Mongoolias, 1920. aasta retk Diksonile, osavõtt tuntud polaarlendurite esimestest pikkadest Põhjamaalendudest – kas seda kõike pole ühe inimese jaoks liiga palju?” (Perepletkin 2000: 17) Edasine otsimine viis mind materjalideni, mis annavad ühemõttelise vastuse: jah, seda kõike oli ühe inimese jaoks liiga palju.

Plotnikovi poemi ja mõningate elulooliste andmete avaldamine aastal 2000 tekitas avalikkuses huvi tema täpsema elukäigu vastu ning Tjumeni koduloolane Aleksandr Petrušin võttis ette tee arhiividesse, et päevavalgele tuua Plotnikovi süüasi. Need materjalid avaldati sellesama ajakirja Lukitš veergudel pealkirja all „Mihhail Plotnikov: mahalaskmise toimikust”.¹⁵

Plotnikovi oma käega kirja pandud elukäigust ja ülekuulamisprotokollidest saab käesolevas artiklis vaid lühida ülevaate esitada. Neist selgub, et Mihhail Plotnikov polnud rikka reederi poeg. Ta sündis 1892. aastal Kamenka külas Novonikolajevski (praeguse Novosibirski) lähedal, tema isa Pavel Ivanovitš teenis leiba poesellina Kolõvani, Berdski ja Novonikolajevski kaupmeeste juures (Petrušin 2000a: 59).¹⁶ 1905. aastal asus Mihhail õppima Tomski realkooli, mille lõpetas 1912. aastal. Järgnevalt omandas ta Tomski ülikooli juures aastasel põllumajanduskursusel agronoomi erihariduse loomakasvatuse suunal (Petrušin 2000a: 56). Ja kuigi Plotnikovi haridustee sellega 1913. aasta novembris lõppes, suutis ta valeandmeid esitades piisavalt segadust luua. Nimelt kirjutas ta tööle asumisel ankeeti, et lõpetas 1913. aastal Riia põllumajandusliku polütehnilise instituudi (*sic!*),¹⁷ selle elulukku mahutamiseks aga nihutas kooliaastad varasemaks (1901–1908) (Petrušin 2000a: 56).

Aastatel 1914–1918 töötas Plotnikov Omski raudteel põllumajanduskonsultandina. Segastel aegadel 1918–1919 Autonoomse Siberi Ajutise Valitsuse, Ufaa Direktooriumi ja Koltšaki diktatuuri ajal oli ta ametis Kameni linnas ja Krasnojarskis. Sel ajal avaldas ta ajakirjas Sibirskije zapiski luulet, jutustusi ja ka poemi „Jangal-Maa” esimesed seitse (teistel andmetel üheksa) laulu.¹⁸

¹⁵ Kuigi toimetust väidab, et tekstid avaldati peaaegu ilma kärbeta ja kommentaarideta, viitan neile edaspidi siiski lihtsuse mõttes kui Petrušini kirjutistele. Iga seal esitatud eluloolist seika ma siin eraldi ei viita, huvilised leiavad neile kinnituse Petrušini avaldatud materjalidest (Petrušin 2000a, 2000b ja 2001).

¹⁶ Poja väitel sündis isa 1892. aasta novembris Obi ääres Kolõvani linnakeses tisleri peres.

¹⁷ Ilmselt pidas ta silmas Riia polütehnilise instituudi põllumajandusteaduskonda. Seos nimetatud õppeasutusega seisnes Plotnikovi enese väitel selles, et ta saatis sinna oma põhjapõdrakasvatust käsitleva töö ja sai sellele positiivse vastukaja (Petrušin 2000b: 57).

¹⁸ Parhimovitš väidab, et poemi „Jangal-Maa” esimene variant ilmus samas ajakirjas juba 1916. aastal (Parhimovitš 2002: 188), Tjumeni kirjanike elektrooniline andmebaas märgib, et 1918. ja 1919. aastal ilmusid üheksa esimest laulu. Krasnojarski krai teadusliku raamatukogu andmebaasis leiduvatest ajakirja 1918. aasta digitaliseeritud numbriest leidsin seitse laulu. Esmasel lugemisel ei erine Sibirskije zapiskis ilmunud poemi osad kuigi palju hilisemast redaktsioonist.

1920. aasta suvel käis ta Krasnojarski muuseumi korraldatud ekspeditsioonil mööda Jenisseid Diksonini, mil õnnestuski tal kuulda eespool mainitud kahte neenetsi šamaanilaulu. 1921. aasta sügisel kutsuti Plotnikov Tšitaasse, kus talle pakuti tööd Kaug-Ida Vabariigi rahvusasjade ministriumis (pärismaalaste küsimuste spetsialistina). Plotnikov jäi Tšitaasse 1925. aasta juulini. Pärast seda jõudis ta lühikese aja jooksul töötada kuue erineva ajalehe juures. 1929. aasta septembrist 1931. aasta septembrini korraldas Plotnikov veterinaarpunkti tööd Turuhhani jões Turuhhanski kraisis, seejärel aga suundus Kaug-Ida, kus leidis erialast tööd Habarovskis kraisis põllumajandusvalitsuses. Seal töötas ta 1937. aasta augustini põhjapõdrakasvatuse spetsialistina, misjärel oli samas linnas NSVL põllumajanduse rahvakomissariaadi palgal. 1938. aasta märtsist alates oli ta ka ajalehe Pograničnoi vodnik kirjanduslik kaastööline. Plotnikov arreteeriti 4. oktoobril 1938 ja mõisteti Amuuri alamjooksu jõelaevanduse sõjatribunali 1939. aasta 10. ja 11. septembri otsustega süüdi kontrrevolutsioonilises tegevuses, karistuseks mahalaskmine koos kogu vara konfiskeerimisega. Plotnikov kaebas otsuse edasi ja saavutas surmanuhtluse asendamise seitsmeaastase vangistusega (sama tribunali otsus 4. XI 1940), süüdistusena jäi püsima vaid fašistlike ja nõukogudevastaste seisukohtade levitamine (Petrušin 2001: 45–46, 74–75). Edasisest on teada, et väidetavalt vabanes Plotnikov 1943. aastal ning pöördus tagasi oma naise juurde Krasnojarskisse. Pärast pensionile jäämist 1947. aastal kolisid nad elama Irša asulasse Rõbinski rajooni, kus Plotnikov suri aastal 1953 (Perepletkin 2000: 18–20).

Neist andmetest nähtub, et Mihhail Plotnikov ei saanud mingil viisil kaheistkümneme aasta jooksul kuude kaupa suitsustes jurtades, muldonnides ja kasetohust kodades raashaaval mansi rahvaluulet koguda, nagu ta poemi saatesõnas kirjeldab (Plotnikov 1933: 47). Tema tihe elulugu ei näita ühtki võimalikku „akent” Mansimaa külastamiseks. Ka ei ilmne materjalides pikki lende koos vaprate polaarlenduritega ega ekspeditsioone Mongooliasse, Kamtšatkale ja Sahhalini saarele, millest ta oli pojale jutustanud. Ülekuulamisel kinnitas ta hoopis, et töötas põllumajandusvalitsuse keskaparaadis ega puutunud kokku loomakarjadega (Petrušin 2000a: 44). Viimane väide ei vasta siiski tõele, sest hiljem rääkis Plotnikov pikemast komanderingust evengi põhjapõdrakasvatavate juurde aastal 1935 (Petrušin 2000a: 48). Isegi kui oletada, et töö Kaug-Ida kraisis põllumajandusvalitsuses nõudis väljasõite kohtadele, pole tegemist poja nimetatud kangelaslike retkedega. Eluloolised andmed näitavad, et manside asemel on Plotnikov kokku puutunud neenetsite ja eriti evenkidega. Võib järeldada, et väljamõeldud kõrgharidus ja „Jangal-Maa” algusosa ilmumise kaasnud põlisrahvaste elu hea tundja renomee võimaldasid Plotnikovil töötada kõrgemat haridust ja isegi teaduskraadi nõudvatel ametikohtadel.

Selle põhjal, mida rääkisid temaga kokku puutunud inimesed ning mida kinnitas mingil määral ka ta poeg, võib järeldada, et Mihhail Plotnikov oli mees, kes armastas oma elu kohta väljamõeldisi levitada.

Kas šamaan Kutonja oli olemas?

Peatun lühidalt ka Plotnikovi väitel, et tema teejuhiiks mansi eepose juurde oli šamaan Kutonja. Poeemi saatesõnas kirjutab ta: „On möödunud palju aastaid, kuid ma ei suuda tänaseni unustada saja-aastase mansi küürus kuju – jutustaja Kutonjat, kelle püstkoda seisis Kärbi jõe – Soss’ja ülemjooksul. [...] Meenutan alati armastuse ja tänuga Kutonjat, kes õpetas mulle mansi keelt, taati Kärbi jõelt, kes aitas mul avastada kõige salapärasemat eepost – mansi eepost „Jangal-Maa”, mis sündis ajal, kui venelased alistasid Siberi.” (Plotnikov 1933: 47–48). Tuleb mainida, et 1924. aastal ilmunud artiklis „Veneaegne mansi eepika” ja selle hilisemas redaktsioonis „Mansi eepika” (Plotnikov 1933: 9–46) ei mainita Kutonjat kordagi. Poeemi alguslaulud laseb autor esitada hoopis Kuksa-nimelisel šamaanil. Šamaan Kutonja figureerib vaid poeemi viimastes ridades.

Plotnikovi sõnul õppis ta mansi keelt just Kutonja käest, ent kuna poeemis ja artiklis kasutatud „pärismaine” sõnavara pärineb lisaks mansi murretele ka handi, neenetsi, sõlkupi ja komi keelest, võib selle väite fantaasia valda liigitada. Ainus enam-vähem pädev šamaanirituaali kirjeldus leidub poeemi neljateistkümnendas laulus, kus peategelane Vaza jõuab Jamali poolsaarele, et võidelda merekoletis Juriga. Laulus esineb neenetsi šamaan, ka poeemi šamanismiga seotud sõnavara on neenetsi päritolu. Tõik sobib hästi artiklis „Mansi eepika” mainituga: „Mul õnnestus 1920. aastal Jenissei neenetsite juures Golotšika lähedal kuulata kahte šamaanilaulu, mõlemad neist püstitasid lisaks religioossetele motiividele küsimuse neenetsi rahva tuleviku kohta....” (Plotnikov 1933: 29).

Arvan, et Kutonja on tervikuna välja mõeldud andmaks poeemile veenvat raamistikku teose käsikirja valmimise järel. Autor on seda teinud nii tõepäraselt, et isegi tuntud mansi lingvist Jevdokia Rombandejeva oli veendunud tema olemasolus. Rombandejeva esitas šamaani nime mansipäraselt – Katunja – ja märkis, et see tähendab tõlkes ’kätt omav’, s.o ’raviva käega’ (Mifõ, skazki 2005: 14). Tõesti on ’käs’ mansi keeles *kat*, ’kätt omav’ võiks olla siis *kat oñši*,¹⁹ aga kuidas saab Plotnikovi Kutonjast Rombandejeval Katunja?

Võimalik, et Kutonja näol on tegemist Henry Wadsworth Longfellow eepose mõjuga. Udmurdi folklorist Vladimir Napolskihh on oletanud, et Hudjakovi poeemi „Lugulaul udmurdi vägilastest” eeskujuks pole mitte niivõrd „Kalevala” kui „Laul Haiavatast”. On tähelepanuväärne, et kuigi eeposed ilmusid vene keeles kõigepealt kümneaastase vahega – „Kalevala” Leonid Belski tõlkes 1888, „Laul Haiavatast” Ivan Bunini tõlkes 1898 –, said mõlemad tõlked Puškini auhinna ja publitseeriti seejärel uuesti kõigest aastase vahega (1915 ja 1916) tuntud Moskva kirjastuses M. ja S. Sabašnikov. Napolskihh analüüsib: „Vaatame kõigepealt poeemi autori üldist positsiooni: K[alevalas] räägib autor oma rahva nimel ja selle rahva keeles, H[aiavatas] ja L[ugulaulus] u[dmurdi] v[ägilastest] jutustab autor omas keeles (inglise, vene) ümber teise rahva (odžibved, udmurdid) muistendeid, nimetades neid rahvaid nimepidi ja kasutades ainult mõnda pärismaise keele sõna (rahvanimed, kangelaste nimed jne). [...] Autori positsioonist lähtub loo päritolu ja allikas, mida tutvustatakse sissejuhatavas laulus: K[alevalas] ütleb autor, et kuulis neid laule vanematelt ja „kogus” neid kogu eluaja oma kodumaa looduses, H[aiavatas] ja

¹⁹ Mansi folklooris on eelistatum omadussõnaline vorm *katəŋ* ’käeline’.

L[ugulaulus] u[dmurdi] v[ägilastest] ütleb autor, et kuulis neid laule (või kogu poeemi) pärismaiselt laulikult, keda ta teab nimepidi (Nawadaha, Ožmeg).” (Napolskikh 2003: 281–282)

Lisaksin siia ritta ka Plotnikovi poeemi. Vörrelgem:

I repeat them as I heard them
From the lips of Nawadaha,
The musician, the sweet singer.
(Longfellow 1855: 4)

Kuulsime neid laule meie
Saja-aastaselt Ožmegilt,
Suur-Dokja kes külast pärit,
Halli karu suguvõsast.
(Hudjakov 2014: 13)

Aga mansid vanataati,
Kalurit siin Sosva jõesuus
Teavad mitte kui Petruškat
Vaid kui Lutsutrummi või ka
Parem kui šamaan Kutonjat.
Siis, kui teelisel on soovi,
Jutustab ta öisel ajal
Sellest, mis on kirja pandud
Siia raamatusse, mille
Olen nimetanud „Tundraks” –
„Jangal-Maa” see mansi keeles.
(Plotnikov 2016: 113)

Nagu Hudjakovi Ožmeg oli Plotnikovi Kutonjagi saja-aastane. Longfellow laulik Nawadahaga sarnaselt oli ka Plotnikovi muusik Vaza imekaunis.

Kokkuvõtteks

Esitatud Mihhail Plotnikovi biograafia näitab, et eepose loomiseks ei saanud ta pikki aastaid tegeleda mansi folkloori kogumisega. Aeg põllumajanduskursuse lõpetamise ja poeemi esimeste laulude ilmumise vahel on kõigest veidi üle nelja aasta. Kõik need aastad töötas Plotnikov Omski raudteel. Lisaks poemile kirjutas ta neil aastatel lüürikat ja avaldas Sibirskiye zapiskis kaks jutustust: 1916. aastal „Jumala põhjapõdrad” ning 1918. aastal „Põhjapõdrakünkal”. Mõlema tegevus toimub mansi külas ja mõlemad sisaldavad mansikeelseid sõnu-väljendeid. Samuti leiame esimesest kõrvaltegelasena šamaan Guzō, teisest aga šamaan Kuksa (Plotnikov 1916, 1918).

Mansi folkloori tundja ja uurijana võin kinnitada, et „Jangal-Maa” seostub eheda mansi folklooriga veidi suuremal määral kui Karl August Hermann lauleldus „Uku ja Vanemuine” eesti rahvaluulega. Kui poleks teadusliku artiklina välja pakutud kirjutist „Mansi eepika”, poleks mul Plotnikovile ühtki

ettehoidet. Iga autor on vaba looma just sellist teost, nagu soovib, ja nimetama seda ükskõik milleks. Poeemile lisatud artikkel aga juhatab lugeja sihilikult valedetele järeledetele.

Võin pakkuda kahte oletuslikku seletust, miks paelusid mansid Plotnikovi. Esimene seostub kirjaniku seiklejanatuuriga ja huviga kõige mõistatusliku vastu, mille äratasid kuulnud lood Kutšumi peidetud varandusest või obiugri-laste kuldsetest jumalakujudest. Seda oletust kinnitavad nii tema ajakirjani-kest kolleegide vihjed kui ka Plotnikovi muu looming, mis reedab huvitumist just sarnastest salapäraga varjutatud asjadest: näiteks romaan „Kutšumi aare” või seni ilmunuta jutustus „Belovodje”, mille loomisel on kasutatud vene folklooris levinud müütilise õiglaste ja usklite (töötatud) maa motiive. Teine seletus seostub Plotnikovi oblastniku vaadete-ga,²⁰ selle Siberi autonoo-miat eesmärgiks seadva liikumise häälekandjaks oli mingil määral ka ajakiri Sibirskije zapiski. Plotnikovi varaste jutustuste ideaaliks on siberlaste, olgu need mis tahes rahvusest, sõbralik ja üksteisele kasulik koosseksisteerimine ja vastupanu suurvene mõjudele. Ehk leidis ta just sellest ideoloogiast lähtuvalt mansid – väikerahva, kes Siberis esimesena vene vallutajatega kokku puu-tus. Ka jutustus „Linnus Kava ääres” seostub nende sündmustega (Plotnikov 1938).

Tõenäoliselt jääbki saladuseks, kust omandas Mihhail Plotnikov lisaks eespool mainitud Kai Donneri ja Sergei Patkanovi teostele oma napid tead-mised mansi keele ja folkloori kohta. Võib-olla oli tal Tomskis õppides mõni mansi päritolu sõber, võib-olla puutus ta mansidega kokku Omski raudteel töötades. Igatahes peavad need teadmiskillud pärinema ajast enne poemi esi-meste laulude ilmumist.

Analüüsides poemi vormilisi ja sisulisi aspekte, kasutatud päris-maist sõnavara ja seoseid mansi mütoloogiaga, jõudsin järeldusele, et kuigi „Jangal-Maa” sisaldab mõningaid mansi pärimusega seostuvaid detaile, on see tervikuna siiski Plotnikovi looming ja lähtub autori soovist luua kirjandus-teos, mis võiks vene kultuuriruumis paigutuda samasse kategooriasse Henry Wadsworth Longfellow’ „Laul Haiavatast” tõlkega. Seega pole õige käsitleda „Jangal-Maad” kui folkloristlikku tööd ega pidada selle autorit rahvaluule-teadlaseks. Mihhail Plotnikovi ambitsioon oli selgelt kirjanduslik ja sellest peaksime tema teost analüüsides lähtuma.

Artikli valmimist on toetanud Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus), see on seotud Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimisprojektiga „Folkloor kultuurilise kommunikatsiooni protsessis: ideoloogiad ja kogukonnad” (IUT 22-4).

²⁰ Oma vaateid aastatel 1914–1919 selgitab Plotnikov põhjalikult kohtuasjale liidetud omakäelistes tunnistustes. Hiljem kohtu ees ütles ta antud tunnistuste kohta, et kuna ta kartis ülekuulamistel füüsilist mõjutamist, sisaldavad need ka valet, kuid on suuremas osas siiski tõesed (Petrušin 2001: 39). Kirjas sõjaväeprokurörile (15. VII 1940) palub ta arvestada, et omakäeline tunnistus on kirjutatud surve all pääsemaks uurija Kaskevitši piinamisest (Petrušin 2001: 61). Siiski on lugejal kerge vahet teha vägivalla mõjul üles tunnistatud nõukogudevastasesse salaseltsi kuulumisel ja rahulikel maailmavaatelistel aruteludel.

Плотников, Михаил Павлович. – Электронная библиотека тюменского писателя
<http://writer-tyumen.ru/index.php?m=autor&aid=77> (20. IV 2017)

Kirjandus

- Anissimkova 1990 = Маргарита Кузьминична Анисимкова, Янгал-Маа (Тундра): вольная обработка в прозе мансийского поэтического эпоса. Москва: Столица.
- Beloborodov 2000 = Валерий Константинович Белобородов, Загадка псевдонима. – Лукич, kd 12, nr 2, lk 8–10.
- Donner, Kai 1913. A Samoyede Epic. – *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 1913–1918, nr 30, lk 1–13.
- Donner 1915 = Кай Доннер, Самоедский эпос. Труды томского общества изучения Сибири, kd 3, v 1. Томск, lk 38–53.
- Gorbatšova 2000 = Н. Н. Горбачева, Заметки о прозе М. Анисимковой. – *Космос Севера*, v 2. Екатеринбург, lk 137–143.
- Hudjakov, Mihhail 2014. Kõldõsini aeg. Lugulaul udmurdi vägilastest. Udmurdi eepos. Tlk Arvo Valton, toim Muš Nadii. Tallinn: Kirjastuskeskus.
- Kannisto jt 2014 = *Wogulisches Wörterbuch*. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXXV. Kotimaisten Kielten Keskuksen Julkaisuja 173.) Kogunud Artturi Kannisto, koost Vuokko Eiras, toim Arto Moiso. Helsinki: Société Finno-Ougrienne, Kotimaisten Kielten Keskus, 2014.
- Karjalainen, Kustaa Fredrik 1918. Jugralaisten uskonto. (Suomensuvun uskonnot III.) Porvoo: WSOY.
- Knjazev, Plotnikov 1998 = Василий Васильевич Князев, Михаил Павлович Плотников, Русь: Избранное. (Невидимые времена 9.) Тюмень: Софтдизайн.
- Konjajev 2004 = Николай Иванович Коняев, Вчера, сегодня и всегда: ретровзгляд на литературную жизнь Югры. – Писатели Югры. Екатеринбург: Сократ, lk 3–33. <http://hmao.kaisa.ru/file/1809553118?lc=ru> (20. IV 2017)
- Longfellow, Henry Wadsworth 1855. *The Song of Hiawatha*. London: David Bogue.
- Lühike Siberi kroonika 1880 = Краткая Сибирская летопись (Кунгурская). С.-Петербург.
- Mifõ, skazki 2005 = Мифы, сказки, предания манси (вогулов): в записях 1889, 1952, 1958–1960, 1968, 1978, 1992, 2002 годов. (Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока 26.) Ред. Евдокия Ромбандеева. Москва–Новосибирск: Наука.
- Munkácsi, Bernát 1892. *Vogul népköltési gyűjtemény II, 1. Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi*. Budapest: Franklin Ny.
- Munkácsi, Bernát 1896. *Vogul népköltési gyűjtemény IV, 1. Életképek. Sorsénekek, vitézi énekek, medveünnepi színjátékok, állaténekek, mesék, találós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzék*. Budapest: Franklin Ny.
- Napolskikh 2003 = Vladimir Napolskikh, On the literary sources of M. G. Khudiakov's „Song of Udmurt Heroes”. – *Dynamics of Tradition. Perspectives on Oral Poetry and Folk Belief*. (Studia Fennica Folkloristica 13.) Toim Lotte Tarkka. Helsinki: Finnish Literature Society, lk 280–288.
- Novitski 1941 = Григорий Ильич Новицкий, Краткое описание о народе остяцком сочиненное Григорием Новицким в 1715 году. Новосибирск: Новосибириз.

- Рарkova 2011 = Елена Папкова, „Беловодье” Михаила Плотникова: русская литература 1-й трети XX в. в поисках крестьянского рая. – Сибирские огни, nr 4. <http://www.sibogni.ru/content/belovode-mihaila-plotnikova-russkaya-literatura-1-y-treti-xx-v-v-poiskah-krestyanskogo-рая> (20. IV 2017).
- Parhimovitš 2002 = Сергей Григорьевич Пархимович, „Янгал-маа”: много шума из ничего. – Лукич, kd 22, nr 2, lk 180–189.
- Patkanov 1891 = Серафим Патканов, Тип остяцкого богатыря по остяцким былинам и героическим сказаниям. С.-Петербург.
- Perepletkin 2000 = Юрий Иванович Переплеткин, Многолюдная „Тундра”. – Лукич, kd 12, nr 2, lk 11–20.
- Petrušin 2000a = Александр Петрушин, Михаил Плотников: Из дела о расстреле. – Лукич, kd 15, nr 5, lk 42–85.
- Petrušin 2000b = Александр Петрушин, Михаил Плотников: Из дела о расстреле. – Лукич, kd 16, nr 6, lk 56–89.
- Petrušin 2001 = Александр Петрушин, Михаил Плотников: Из дела о расстреле. – Лукич, kd 17, nr 1, lk 36–76.
- Plotnikov 1916 = Михаил Плотников, Божьи олени. – Сибирские записки, nr 4, lk 2–16.
- Plotnikov 1918 = Михаил Плотников, На оленьем холме. – Сибирские записки, nr 1, lk 3–21; nr 2–3, lk 2–19.
- Plotnikov 1924 = Михаил Плотников, Послерусский вогульский эпос. – Сибирские огни, nr 2, lk 124–159.
- Plotnikov 1933 = Михаил Плотников, Янгал-маа. Вогульская поэма со статьей автора о вогульском эпосе. Сергей Клычков, Мадур Ваза победитель. Вольная обработка поэмы „Янгал-маа”. Москва–Ленинград: Academia.
- Plotnikov 1938 = Михаил Плотников, Городок на Каве. – Сибирские огни, nr 2, lk 70–100.
- Plotnikov 2000 = Михаил Плотников, Янгал-маа (Тундра). Поэма. – Лукич, kd 12, nr 2, lk 21–43.
- Plotnikov, Mihhail 2016. Jangal-Maa (Tundra). Mansi eepos. Tlk Arvo Valton, toim Aado Lintrop. Tallinn: Kirjastuskeskus.
- Sokolova 1983 = Зоя Петровна Соколова, Социальная организация хантов и манси в XVIII–XIX вв. Проблемы фратрии и рода. Москва: Наука.
- Spiridonov, Anatoli 2015. Jugorno. Laul pühast teest. Mari eepos. Tlk Arvo Valton, toim Muš Nadii. Tallinn: Kirjastuskeskus.
- Steinitz, Wolfgang 1939. Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus Zwei Dialekten. 1. Teil. Grammatische Einleitungen und Texte mit Übersetzungen. (Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXXI.) Tartu: K. Mattiesen.
- Šavrov 1871 = Василий Николаевич Шавров, Краткие записки о жителях Березовского уезда. Москва: Общество во истории и древностей российских при Московском университете.
- Žakov, Kallistrat 2015. Biarmia. Komi eepos. Tlk Arvo Valton, toim Nikolai Kuznetsov. Tallinn: Kirjastuskeskus.
- Tutškova, Wagner-Nagy 2015 = Наталья Тучкова, Беата Вагнер-Надь, „Семи богов мудростью обладающий Итте...” Тексты с героем Итя в селькупском фольклоре. Часть 1. Итя-тексты. Томск.
- Valton, Arvo 2015. Tölkes leitud eeposed. – Sirp 11. XII.
- Vogul Folklore 1995 = Vogul Folklore Collected by Bernát Munkácsi. (ISTOR books 4.) Toim Otto J. von Sadvosky, Mihály Hoppál. Budapest: Akadémiai Kiadó; Los Angeles: International Society for Trans-Oceanic Research.

Mikhail Plotnikov and his poem *Yangal-Maa*

Keywords: Mansi epic, Mansi folklore, Ob-Ugrian folklore, Mikhail Plotnikov

The poem *Yangal-Maa* was written in Russian by Mikhail Plotnikov and published in its entirety in 1933. Its Estonian translation (2016) is subtitled as „Mansi epic”. The research questions asked in the article are: What prompted the author to write such a piece? How well did he know Mansi folklore and to what extent does the poem reflect it? The introduction also provides a short overview of some other epics of the kindred Finno-Ugric peoples, which have been written in Russian and translated into Estonian. Considering the plot, setting, characters and the „indigenous” lexis embedded in the text we can conclude that although there are some characters originating in Mansi folklore, their names are presented in a distorted form (cf. the Mirra-Susnahumm and Meik of the poem and the respective Mansi *mir susne xum* and *menkv*) and their nature is mostly very far from their folkloric or religious origins. The forest giant *menkv*, for example, has been given the role of the adversary of the heavenly god instead of the Ob-Ugrian devil, who is called *kul’*. Although heroic songs make up a large share of Mansi folklore, there is not one authentic song describing the hero’s fight for the liberation of the Mansi people. As for everyday life, living in conical huts is not Plotnikov’s only error. At the beginning of the 20th century the typical Mansi dwelling was a small rectangular log house, while the conical hut was called a Nenets house (*jorn kol*). Many of the alleged Mansi words and expressions embellishing the text actually represent either the Khanty, Nenets, Selkup or Izhma-Komi language, while the Mansi words often occur in a distorted form. The metre of the poem is trochaic tetrameter, which, despite being characteristic of other Finno-Ugric epics, is alien to Mansi folklore. Nor has the author of the poem used the devices typical of Ob-Ugrian folklore, such as parallelism, alliteration, or formulaic language. Although an author is entitled to write any fiction, the presentation of one’s own fantasy as authentic folklore, as is done in Plotnikov’s article „Mansi epics” supplemented to the poem, surpasses the limits of creative freedom. Notably, according to the article Plotnikov had collected the material for the poem bit by bit, during his visits to Mansi villages over twelve years, but an analysis of his biography denies a possibility of his staying at Mansi villages, even for a short while.

Aado Lintrop (b. 1956), PhD, Estonian Literary Museum, Senior Researcher,
aado@folklore.ee

GEOKRIITIKAST PEIPSI JÄRVE NÄITEL

EVELYN FRIDOLIN

Peipsi järve kohta leidub sajandite jagu tekste eri rahvusest autoritelt. Nn Peipsi-kirjandus algas XVI sajandil saksa rännumehe Samuel Kiecheli reisikirjadega ning jätkus saksa ja vene reisikirjade, samuti luulevormis meeolupildikestega kuni XIX sajandi keskpaigani. Siis lisandusid teekonnajärgidele eestlaste kodupaigakuvandid, olgu näiteks Juhan ja Jakob Liivi ning Anna Haava looming. Peipsi äärde jõudis ka eesti rahvuseepose „Kalevipoeg” nimategelane. Noores Eesti Vabariigis rändasid Peipsil ja selle ääres lisaks rannarahvale kaugemalt pärit eestlased: Johannes Maide, August Gailit, Villem Ridala, looduskirjanik Johannes Piiper, kes ka oma rännumuljed jäädvustasid. Samal ajal ilmus Vjatšeslav Šiškovi üsna eestlastevaenulik teos „Sealpool Peipsit” (1926), milles ühena esimestest kujutatakse järve kahe väga vastandliku rahva ja kultuuri eraldajana. Pärast Eesti okupeerimist kirjutas Bernard Kangro paguluses teose „Peipsi” (1954), milles järvel on samuti tugev eraldav tähendus. Kodu-Eestis oli nõukogude ajal Peipsi-kirjanikuks Paul Haavaoks oma luulevormis kalurikülapildikeste ja -mõtisklustega. Pärast XX sajandi lõpu väikest mõõna¹ algas Peipsi-kirjanduse uus tõus 2000. aastatel, mil eesti kirjanduses üldiselt hoogustus perifeersete paikade kujutamine. Järvest on viimastel aastatel kirjutanud Valdur Mikita (2013), Andrus Kasemaa (2008, 2012), Vahur Afanasjev (2015) ja Mari Vallisoo (2013), aga ka Peipsi-äärsed vene- ja eestikeelsed kodukohaluuletajad, kelle looming on esindatud koguteoses „Peipsi hing” (2007).

Artikli eesmärgiks on geokriitika abil Peipsi-kirjanduses orienteeruda ja seda mõtestada. Geokriitika on selline kirjandusuurimise viis, mis minetab autorikesksuse ja on seega väga sobilik meetod analüüsima tihedamalt läbikirjutatud paikasid. Linnade kõrval on just Peipsi ja Peipsimaa üks läbi aegade märkimisväärsel määral kirjanduslikult kujutatud paiku.

Geokriitikast

Geokriitika juured ulatuvad 1980. aastate ruumilisse pöördesse, mille idee pärineb omakorda Michel Foucault’ juba 1967. aasta loengus käsitletud eemaldumisest Teise maailmasõjani vallanud positivistlikust, ajaloole keskenduvast mõtteviisist (vt Foucault 1984). Kui positivistliku mõtteviisi kohaselt kulges aeg lineaarselt progressi suunas, siis Albert Einsteini üldrelatiivsusteooria laiemasse teadvusse jõudmine ning Teise maailmasõja õudused panid inimesi niisuguses idees kahtlema. Selle asemele tuli postmodernistlik arusaam progressi võimatusest ning aja fragmentaarsusest, raskesti mõistetavusest. Ajast olulisemaks sai ruum. (Westphal 2011: 11–12)

¹ Sajandi lõpust võib leida vaid üksikuid Peipsi mainimisi Mari Vallisoo luules: „Lepatriinu ja tuul” (1975, ilmunud: 2015: 44), „Kuu” (1983: 29–30), „Kodavere” (1991: 7) ja „Keväde Kodaveren” (1991: 28).

Ruumilise pöördega samal ajal edenes geotehnoloogia, mis samuti muutis ruumitunnetust. Postmodernne globaliseerunud ruum pole aga sugugi enam üheselt määratletav, kuna näiteks ruumis liikumise kiirus ei pruugi sõltuda üldse distantist, vaid hoopis infrastruktuuridest, aga ka sellest, kas distantis sisse jääb piiripunkte, mille ületamisega võib juhul, kui viisasid või sissesõidu-lube tuleb hakata pikalt ette taotlema, muutuda muidu ahta ruumi läbimine mitmekuiseks (Tally 2013: 13–16). Piiride ületamise kiirus sõltub muuhulgas ka sellest, kust inimene pärit on, ja see seab riigid ruumilisse hierarhiasse. Niisugused ruumitaju muutused on mõjutanud nii ruumi kujutamist kunstis ja kirjanduses kui ka teaduslikke käsitusviise (Tally 2013: 37–43).

1990. aastatel arenes oluliselt ka kultuurigeograafia, mille huvivälja on tõusnud ruumi representatsioonid nii filmis, kunstis kui ka kirjanduses (Soo-väli 2008: 654–656). XX sajandi alguses omaette valdkonnana välja kujune-nud kirjandusgeograafia omandas praeguse kuju samuti 1990. aastatel, kui itaalia kirjandusteadlaselt Franco Morettilt ilmus 1997. aastal teos „Euroopa romaani atlas, 1800–1900” („Atlas of the European novel, 1800–1900”), kus kirjandusteoste käsitlemise käigus koostatud kaardid teoste tegevuspaikadest ei ole vaid illustratsioonid, vaid on osa sündmustiku analüüsist (Piatti jt 2009: 182). Kirjandusgeograafia eesmärgiks ongi tuua teoste kaardistamise kaudu välja ruumilisi tähendusi, mis lugedes nii ilmselged ei ole (Piatti jt 2009: 182).

Ometi leidis prantsuse kirjandusteoreetik Bertrand Westphal veel XXI sajandi alguseski, et ruumilises pöördes ja geograafia arengus on häbiväärselt vähe tuntud huvi ruumi kirjanduslike representatsioonide vastu. Selle paran-damiseks panigi Westphal oma 2005. aastal ilmunud artikli „Geokriitiline lähenemine kirjandusele” („Pour une approche géocritique des textes”) ning 2007. aastal avaldatud monograafiaga „Geokriitika: reaalsed ja fiktsionaal-sed ruumid” („La Géocritique, Réel, Fiction, Espace”, ingl „Geocriticism: Real and Fictional Spaces”, Westphal 2011) aluse geokriitikale. Oma uuenduslikus teoorias toetub Westphal suuresti varasemate kirjandusteadlaste ja filosoofide Michel Foucault’, Henri Lefebvre’i, Gilles Deleuze’i ja Félix Guattari, Mihhail Bahtini ning geograafide Yi-Fu Tuani, Edward Relphi ja Edward Soja töödele. Niisiis on geokriitika kasvupinnas silmatorkavalt interdistsiplinaarne. Geo-kriitika on just postmodernsele fragmenteerunud ruumile kohane meetod, püüdes ületada mis tahes distsiplinaarseid piiranguid ning olukordi, kus ana-lüüsitaks ainult ühe autori või ka ühe rahvuse vaadet ruumile. Selle asemel eelistab geokriitiline lähenemine võimalikult laia pilku – mitte ainult maas-tikul kodus olevate, vaid ka sealt läbi reisijate, (rahvus)vähemuste nägemusi jms. Westphal sätestas geokriitika neli põhielementi: 1) vaatepunktide palju-sus (ingl *multifocalization*), 2) aistilisus (*polysensoriality*), 3) ruumi kihiline kujutlus (*stratigraphic vision*) ja 4) intertekstuaalsus (*intertextuality*) (West-phal 2011: 122).

Kuigi Westphali geokriitika laenab teoreetilisi elemente teistestki valdkon-dadest, nagu urbanistika, filmiuuringud, sotsioloogia, soouuringud, geograafia jms, on tema esmaseks uurimisobjektiks kirjandus.² Westphali (2011: 30–34) jaoks on oluline kirjaliku ja tegeliku maailma vaheline referentsiaalne suhe (mis ei ole ilmingimata mimeetiline): kirjanduses käsitletud ruum peab olema

² Oma hiljutises teoses „Meridiaanide vangis. Kirjandus ja moodne kunst globa-liseerumise vaatenurgast” („La Cage des méridiens. La littérature et l’art contemporain face à la globalisation”, 2016) keskendub Westphal ka teiste ruumirepresentatsiooniviiside uurimisele.

mingis seoses reaalse ruumiga, et seda saaks „kaardistada” ja võrrelda teiste sama geograafilise paiga representatsioonidega. Viimane eristabki geokriitikat kirjandusgeograafiast: kirjandusgeograafid, nt Moretti (1997) ja Barbara Piatti (2008) uurivad seda, kuidas mingid konkreetset teosed kaardile paigutuvad ning millised on maastikuelemendi kujutamist mõjutavad sotsiaalpoliitilised, geograafilised ja ajaloolised tegurid, pakkumata tekstilistele kujutustele võrdlevat lähenemist rohkemal määral, kui seda võimaldab erinevate tekstide samale kaardile paigutamine. Kirjandusgeograafide uurimiskeskmes on ruum, geokriitikutel aga ruumi representatsioon.

Sealjuures nendib Westphal (2011: 75–110), just nagu (kirjandus)geograafidki, et ruum ei ole staatiline – see, millisena mingit paika nähakse, muutub ajas, nagu ka paik ise.

Ajaliste nihete ja lugeja tajutava või ettekujutatava ning kirjutatud ruumi (muuhulgas ajaliste) erinevuste tõttu toimub tekstis teatud vilkumine (ingl *transgression*) reaalse ja fiktsionaalse maailma vahel, reaalsest ruumist saab omamoodi „kolmasruum”.³ Selliste mitmuslike ning paradoksaalsete „kaartide” lugemist peabki Westphal (2011: 37–41) üheks geokriitikute ülesandeks.

Lisaks Westphalile on hakanud geokriitikaga tegelema teisedki kirjandusteadlased, kellest igaüks on lisanud sellesse uusi nüansse ja võimalusi. Üheks olulisemaks geokriitilise teooria edendajaks on Robert Tally Jr, kes seob tekstuaalsete ruumide uurimise tihedamalt nende sotsiaalse ja ühiskondliku kontekstiga, lähendades geokriitikat kirjandusgeograafiale. Tally toob geokriitika uurimisobjektiks ka geograafilise ruumiga seostamatud utoopilised maastikud, mis on samuti juba varem kirjandusgeograafidele huvi pakkunud. (Tally 2013: 113, 144–150)

Teiseks geokriitika edasiarenduse suunaks on lähenemine nn geopoeetikale, mis püüab leida seoseid kirjandusteose vormi, kujundite ja maastiku vahel. Sellega tegeleb nii Tally (2013) kui ka taani kultuuriteoreetika ja kirjandusteadlane Sten Pultz Moslund (2011), kes kasutab oma analüüsis mõisteid *landscape* (keelestik) ja *landguage* (maakeel). Moslundi (2011: 30–41) järgi on *landscape* maastikukuvand, mis lugejale tekstist tekib või mida ta autori kujutatud maastikust lugedes tajub, *landguage* tähistab keelt või keelelist vahendeid, mida autor kasutab oma teoses maastiku kujutamiseks, mille abil ta „maalib” maastikku või teeb selle lugejale ettekujutatavaks.

Kolmandaks suunaks on ruumipraktikate uurimine sellistes kirjanduslikes ruumides, mida on raske kaardistada – kodustes ruumides ja perifeeriatel. Sellega tegeleb näiteks California kirjandusteadlane Eric Prieto (2011). Robert Tally hiljuti algatatud raamatusarjast „Geocriticism and Spatial Literary Studies” võib leida mitmesuguseid geokriitika ruumiteoreetilisi edasiarendusi ning rakendusi. Peipsi-kirjanduse käsitlemisel olen lähtunud Westphali-Tally suunast, kuna see on siiski geokriitika lätteks ja tuumaks, samuti on see kõige referentsikesksem – ja seega Peipsi-kirjanduse puhul hõlpsasti rakendatav, pakkudes välja lahenduse sellise ulatuslikult läbikirjutatud maastikuüksuse analüüsiks.

³ Edward Soja termin *Thirdspace* ruumide kohta, kus reaalsus ja fiktsionaalsus on kokku sulandunud. *Firstspace* oleks tema järgi reaalne materiaalne ruum, *Secondspace* viitab kujuteldavale ruumirepresentatsioonile (Soja 1996: 6).

Geokriitika neli põhialust ja Peipsi

Kuigi leidub kirjandusteoseid, mille tegevustik toimub Peipsi järvel, on enamikus teostest Peipsi pigem koht, mis paikneb maismaal asuvate tegevuspaikade vahetus läheduses. Niisiis olen analüüsi hõlmanud lisaks järvele ka selle lähiümbruse kujutused. See, kui realistlikult püüab iga autor Peipsit kirjeldada, sõltub muidugi selleks valitud žanrist. Geokriitika valguses pööran aga rõhuasetuse veidi ümber ning tõstan olulisemaks selle, kelle vaatenurgast järve on kujutatud, kuna selle kaudu saab selgeks ka see, miks on vastavat žanri kasutatud.

1. Vaatepunktide paljususes eristab Westphal (2011: 122–131) endogeenset, eksogeenset ja allogeenset vaadet ruumile. Endogeenne vaade tähendab kohaliku inimese pilku. Kuna see eeldab autori kodusolekut kirjanduslikuks kujutamiseks valitud paigas, seob see loomingulise ja autobiograafilise ruumi. Kodukohast kirjutades valivad autorid välja subjektiivselt tähenduslikemad ruumielemendid, mida oma tekstis edasi anda. Niisiis võiks endogeenset perspektiivist lähtuva ehk kohalike kirjanduse siduda kirjandusliku maailma mõistega.⁴ Kohalike ruumikujutus tervikuna on justkui mitmete oma-ilmade kogum. Endogeense vaate esindajateks on nt Anna Haava, Juhan Liiv, Jakob Liiv ja Andrus Kasemaa, olulised on ka Peipsi-äärsed venelased (ent ma ei pea endogeense vaate esindajateks järvele mitte väga lähedal elanud baltisakslasi Lisa de Boori (1946) ja Fred Ottokar von Samson-Himmelstjernet (1944), nagu kaugemalt pärit eestlasigi).

Eksogeense lähtekohana tähistab Westphal kolonisaatori pilku teisele, võõrapärasele. Peipsi järve geokriitilises analüüsis kohandan eksogeense vaate mis tahes võõra, väljaspoolse pilguks (vt põhjalikumalt Fridolin 2015), niisiis tähendab see Peipsile ja Peipsi äärde sattunud eemalt tulija nägemust järvest. Puhtakujulist võõramaalase vaatepunkti esindavad peamiselt sakslased ja venelased, kes sõitsid läbi Eestimaa Kesk-Euroopast Venemaale või vastupidi peamiselt XVI–XIX sajandil. Mõnedeks oma teekonna kirja pannud autoriteks on saksa reisimees Samuel Kiechel (1563–1619; vt Kiechel 1866), dekabristid Fjodor Glinka (1786–1880; vt Glinka 1971) ja Faddei Bulgarin (1789–1859; vt Bulgarin 1971) ning saksa vaimulik Johann Friedrich Woltmann (1801–1858; vt Woltmann 1833). Ent lihtsalt Peipsi ääres võõra või turistina reisivat pilku esindavad mitmed eestlasedki (nt Ridala 1921; Maide 1934; Piiper 1948).

Allogeenne vaade on Westphali järgi (2011: 128) midagi endogeense ja eksogeense vahepealset: mingist paigast kirjutav autor tunneb ennast ise seal koduselt, kuid jääb sellele paigale või sealsele elanikkonnale võõraks. Kui varem oletasin, et selline võiks olla eestivenelaste positsioon, siis lähemal analüüsil ilmnas, et Peipsimaa on paik, kus venelased ei tekita eestlastes võõristust, vaid neid nähakse seal loomulikena – seega esindavad nemadki endogeenset vaatepunkti (Fridolin 2015: 11–12). Allogeenseks vaateks võiks aga lugeda seda, kui mingi paigaga ollakse tuttav vaid tekstuaalse vahenduse kaudu. Selle parimaks näiteks on Friedebert Tuglas, kelle Alatskivi kandi

⁴ Jakob von Uexküllil terminist *Umwelt* lähtudes on Brita Melts maailma mõiste lahti kirjutanud järgmiselt: tegu on „reaalse maastiku või keskkonna loomingus kehtestatud vaimse analoogiaga või koguni selle baasil kujundatud alternatiivmaailmaga. Selles maailmas võib maailma kujundavat subjekti/autorit ümbritseva tegelikkuse kirjeldamine saada kaetud väljamõeldise ähmastava ja mängulise looriga, mis hoiab ilukirjandusliku maailma täiel määral taandamisest tegelikele geograafilistele maastikele.” (Melts 2013: 399)

ruumitõlgendus lähtus suuresti Juhan Liivi loomingust. Talle lisanduvad kirjandusretkelised, kes on läinud Peipsi-maile Juhan Liivi kodutalu ning Peipsit külastama ning kes tõlgendavadki kohalikku maastikku ennekõike Liivi kujutuste (ning Tuglase Liivi-retseptiooni) kaudu. Näiteks: „Üldiselt kujutad „Varju” järgi Kitselinna hoopis viletsama pinnasega, liivaseljäandikuna soos. Kirjaniku vennapoeg Karl Liiv tõdeb, et Juhan kirjeldas Kitselinna nii kui's ta oli, nüüd aga on Kitselinn kasvanud võssa ja meie ei näe seda enam nii nagu Juhan.” (Prees 1959)

Peamiseks oma ja võõra vaatepunkti erinevuseks on see, millises kirjandusžanris järve kujutatakse, millega omakorda seostub see, kuidas avatakse isiklikke paigaseoseid ning maastikutunnetuse põhjalikkust. Läbireisijad kirjeldavad maastikku peamiselt visuaalsest küljest, mõnikord avavad ka paiga ajalugu. Selle edasiandmiseks kasutatakse enamasti proosat – nt reisikirju või ajaloolist romaani. Kohalikud autorid seevastu keskenduvad pigem isiklikele sidemetele paigaga ning kajastavad rohkem erinevaid Peipsiga seotud aistinguid, samuti emotsioone, mida tihtilugu väljendatakse luulevormis. Enam kui kohalikele eestlastele on Peipsi-äärsete venelaste jaoks järv oluline identiteedi alalhoiu seisukohast (nt Peipsi hing 2007: 158). Peipsi minevikust rääkides annavad kohalikud edasi oma eluloo seoseid järvega, ent läbisõitjad jutustavad järve tähtsusest ajaloos, enamasti Jäälahingu näitel (nt Rohrbach 1892; Sivers 1846).

2. Ruumi kihiline kujutus (Westphal 2011: 137–143) on oluline mingi paiga kohta kirjutatud tekstikorpuse korrastamiseks. Paikadest kirjutamise viis muutub ajas. Mõnikord on määrav maastiku enda muutumine, teinekord sõltub see parasjagu valitsevast kirjutamisviisist või autori stiilist. Kirjanduse kaudu tuleb välja ka ruumi ajaline mõõde, kuna tekstis jäädvustatakse konkreetne hetk: erinevaid tekste tundes ning mineviku-oleviku maastikku kõrvutades muutub ruum justkui neljamõõtmeliseks.

Viibides näiteks Liivi muuseumi õuel ja vaadates Peipsi poole jäävat metsa, võib kujutada ennast Liivi eluaega ja mõelda selle metsagi temaaegseks, sest nüüdki varjab see Peipsit. Ent lisades sellesse kujutelma Tuglase arvamuse, et Liiv mõtles metsa oma hullusehoogudes välja (Tuglas 2013: 40–42), kuna Tuglase sealkäigu ajal (esmakordselt 1904. aastal) oli see hiljuti maha võetud, siis tühistub metsatuka Liivi-aegsus ning konkreetse maastikupildi tõlgendus jääb võnkuma eri aegadest pärit kujutuste vahele.

Ajaränd toimub ka kirjandusteoste siseselt, kui need räägivad minevikust: autor kujutab ette, milline võis tema nähtav maastik kunagi varem välja näha ja kuidas seda siis tajuti. Ruumi ajalisust võib tõlgendada Mihhail Bahtini (1987) kronotoobi mõiste kaudu, kus aeg ja ruum on üksteisest lahutamatud. Geokriitika kontekstis tundub aga kõnekam rääkida stratigraafilisest ruumist, mis piltlikult sarnaneb pinnaseläbilõikega geoloogias või arheoloogias, kus lähtekivimi peal paiknevad erinevad mullakihid oma sisseuhte- ja väljauhtehorisontidega ja kus looduslikul pinnasel lasuvad erinevate aegade kultuurkihid. Erinevus seisneb selles, et kirjanduse kultuurkihid on vaimsed ning tõlgenduslikud. Niisiis sõltub mingi tegeliku maastiku pilt ühtlasi vaataja lugemusest ning kultuurilistest taustateadmistest. Ilmselgelt on selles kujundlikus stratigraafias nähtavamal tuntumad ja kanooniliste autorite tekstid, kuna teadmised nende kohta on levinud suurema hulga inimeste teadvuses.

3. Intertekstuaalsus (Westphal 2011: 144–147) kerkib esile siis, kui paiga kohta on juba varem midagi kirjutatud ning kirjanduslik ruum on kultuuri või rahvuse „kollektiivses mälus” piisavalt kinnistunud. Sellisel juhul hakkavad olemasolevad tekstid mõjutama seda, kuidas samast paigast edaspidi kirjutada, sest see ei ole enam paik iseeneses, vaid sel on mingisugune kultuuriline kuvand, mida saab kas kinnitada, kummutada või sellega dialoogi astuda.

Peipsile on enim intertekstuaalseid sidemeid andnud Kreutzwaldi „Kalevi-poeg” ning Juhan Liivi looming. „Kalevipojale” viitavad Johannes Maide teoses „Süstal ümber Eesti” (1934: 70), Mari Vallisoo luulekogus „Viimane vihim” (2013: 45) ning Zoja Pekarskaja luuletuses „Georg Ots” (Peipsi hing 2007: 142–143). Kui Pekarskaja mainib „Kalevipoega” vaid viitena eesti mütoloogiale, mis seostub tema kodukohaga, siis otseseima Peipsi ning „Kalevipoja” seose esitab Maide (1934: 70), kellele järve lained justkui iseenesest toovad huulile värsid eeposest: „Laia laane minu tuba, / Tuules on mul tulease / Vihmas vihtlemise paika / Udus uinumise paika” (vt Kreutzwald 2011: 138).

Juhan Liivi loomingule viitavad looduskirjanduslikes tekstides Jüri Parijõgi (1937: 202–203) ning Endel Priidel (1968: 93–111). Nad seovad Liivi kodukoha tema loominguga ning mõtestavad maastikku just kirjanikust lähtuvalt: „Siinne loodus on andnud ta [Juhan Liivi] luuletustele värvi ja proosapaladele ainet. Kirjaniku fantaasia on saanud toetust just siit, Peipsi lagedalt veeväljalt, rannaliivikuult, tagasihoidlikult, kuid ometi Peipsi ühelt kaunimalt maastikult.” (Priidel 1968: 94)

Ilukirjanduslikest tekstidest esineb viiteid Liivile näiteks Gustav Suitsu (Sõnarine 1989: 389–390), Andrus Kasemaa (2008: 28, 2012: 36) ning Marta Sillaotsa (1921: 32) loomingus. Sillaots on erandlik seetõttu, et tema tsiteerib oma teose „Peipsil” alguses Juhan Liivi luuletust „Üle vee”, samal ajal kui teised viitavad pigem proosale, tehes juttu näiteks „Varjust”, „Käkimäe käost” (Suits küll ise luulevormis) ja Kukulinnast/Kitselinnast.⁵ „Varju” peategelase Villu Peipsi-igatsus seotakse Juhan Liivi Peipsi-lembosega. Juhanliivlus Kasemaa teostes ongi ennekõike Peipsi-ihalus: „Enne vihma tõusidki veed ja suur järv oli korraga kõrge ja sinine, lesed kuulasid seda kohinat kui midagi imearmast. Nagu väikesed *juhanliivid* olid nad kõik künka peal reas ja kuulasid seda kohinat.” (Kasemaa 2012: 56)

4. Maastikukuvandi loomisel on oluline ka aistilisus (Westphal 2011: 131–135), kuna ruumi tajutakse kõigi meelte abil. Elavamate kujutluspiltide pakkumiseks kasutatakse tekstis tihtilugu sünesteasiat, sest reaalsuse kujundit, poetikata kirjeldamisel ei pruugi olla mõjujõudu.

Reisikirjades antakse aistilist infot edasi vahetult, luues elava olustiku-pildi, seda ilmekaimalt ehk Georgi Karajevi ja Aleksandr Potressovi „Peipsi järve mõistatuses” (1969) ning Johannes Maide retkekirjeldustes (1934), samuti Johannes Piiperi maastikupiltides (1948). Need paistavadki silma sellega, et lisaks visuaalsele maastikukirjeldusele antakse aimu ruumikogemuse teistest aspektidest – helidest, ilmastikuoludest, temperatuurist ning muust. Näiteks: „Summutatult kruuksudes liigub sookurgede talbjas rivi lõuna poole. Järvel valendab naeru- ja kalakajakaid [---] Kilgates liugleb neid õhus ja ujuskleb helkivas vees.” (Piiper 1948: 183; minu rõhutus – *E. F.*) Ilukirjanduslikes žanrites omandavad aistingud aga metafoorse

⁵ Kitselinn kui geograafiline paik ja Kukulinn kui tolle baasil kirjutatud fiktsionaalne paik.

tähenduse. Juhan Liivi „Varjus” tähistab Peipsi kohisemine kättesaamatut igatsust, mida rõhutab asjaolu, et järv ei paista metsa tagant. Peipsi on samal ajal väga tuttav ja tundmatu – helid teevad selle tuttavaks, ent silmale järv ei paista: „Ta [Villu] ei teagi, mis asi järv on: ema ütleb, et metsa taga on suur vesi ja see võib nii imelikult kohada... Tõesti peab ta suur, vägev asi olema, see suur vesi.” (Liiv 2008: 45; minu rõhutus – *E. F.*)

Sümboltähendused

Geokriitika on rõhutatult ruumikeskne meetod (Tally 2013: 141–142), mis pöörab tähelepanu sellele, milliseid kuvandeid uuritav koht esile kutsub, kuidas üht ja sama kohta representeeritakse. Peipsi vaatlemisel geokriitika nelja elemendi kaudu ilmnevad järve erinevad sümboltähendused, samuti see, kuidas Peipsit on abstrahbeeritud kolmel tasemel: Peipsi kui koht, Peipsi kui mittekoht⁶ ning kõige mõttelisemas tähenduses on järv kaotanud oma ruumilisuse ja muutunudki sümboliks või abstraktsiooniks, mille olen antud juhul nimetanud mitteruumiks. Koht oleks siinkohal selgesti määratletav ruumiosa, maa-ala kaardil. Mittekohana võiks mõista niisugust ruumi, mis ei toimi koha või paigana, milles ei saa „kohal olla” – siia alla kuuluvad piirid ja orientiirid, ühendusteel. Mitteruumi all mõistan ruumist tekkinud mitteruumiliste kvaliteetide – tunnete, identiteedi, igatsuste, müstilisuse – kogumit.

Peipsi kui koht

Keskkonnana kannab Peipsi järv ennekõike tausta andvat, miljööd visandavat tähendust (järv on vaatepilt, mida kirjeldatakse), siiski on koht oluline ka mineviku kujutamisel ja inimeste ning keskkonna vaheliste seoste markeerimisel. Tekstide vaatlusel selgub, et see, kas Peipsit on teoses kujutatud endogeensest või eksogeensest vaatepunktist, tingib ühtlasi selle, millist laadi aistilist infot tekstiga edasi antakse, millist žanri eelistatakse ning milline on teksti eesmärk. Samuti sõltub vaatepunktist see, kas ja kui tihedalt on kirjutaja identiteet seotud selle paigaga, millest tekstis juttu on. Eksogeensest perspektiivist lähtunud maastikukirjeldused, enamasti reisikirjelduste vormis, annavad edasi mitmekülgset kogemuslikku infot. Endogeenne pilk väljendab pigem tundeid kodu- või lapsepõlvemaastiku vastu ning minevikulise maastiku kujutamiselgi kirjutatakse eeskätt oma isiklikust minevikust seoses järvega. Viimasel juhul võrdub Peipsi enamasti lapsepõlve ideaalmaastikuga, mis on eriti esil kogumiku „Peipsi hing” autoritel, nt: „Kodujärv Peipsi / sündisin ja kasvasin ma seal. / Missugune sinine taevas, / Missugune udu järve kohal! // Millised koidud, ehad – / Kauge nooruspõlve unistused. / Siledal veepinnal – lodjad purjelised. / Armas lapsepõlv – kus oled sa?”⁷ (Peipsi hing 2007: 232; toortõlge – *E. F.*) Kaugemat minevikku või mingeid ajaloo sõlm-

⁶ Marc Augé (2012) termin koha või paiga jaoks, mida ainult läbitakse, kuid kus kunagi ei „koduneta” – nt lennujaamad, teed, piirid.

⁷ „Родное озеро Чудское, / Родился я и вырос там. / Какое небо голубое, / Какой над озером туман! // Какие зори, а закаты – / Далёкой юности мечты. / Над гладью – лодьи парусаты. / Родное детство, где же ты?”

punkte (Jäälahingut, Eesti iseseisvumist) käsitlevad nii endogeense kui ka eksogeense vaate esindajad.

Inimesed ja neid ümbritsev keskkond on seotud kahel viisil. Esiteks – autor tajub inimesi maastiku osana, see on tunnuslik nii kohalikele kui ka paigaga vaid põgusalt tutvunud autoritele. Kaldarahvas on justkui osa vahetust olustikupildist: „Taas värisevad kobrulehed / ja roostik hõljub lainetes... / Näe, juba tulevadki mehed, / on lained paadinina ees! / Sõud järvepeegli puruks lööb / ja paati saadab hele vööt...” (Haavaoks 1957: 31) Teiseks – minajutustaja ise sulab Peipsiga ühte. Seda kohtab luulelaadis, mis on omane Peipsi-äärsetele venelastele. Järvest lähtub nende enesemääratlus, näiteks seab Olga Kereketkina oma vanausulise identiteedi aluseks Peipsi, seda ristimisnõu metafoori kaudu: „Ime-järv, Peipsi! / Sa mu ristimisnõu. / Usult olen – vanausuline. / Vanausulised on vaimult tugevad.”⁸ (Peipsi hing 2007: 158; toortõlge – E. F.)

Peipsi kui mittekoht

Mittekohana hõlmab Peipsi järv kolme tähendust: piir, ühendustee ja orientiir.

See, kuidas ja mil määral tajutakse Peipsit piirina, sõltub ajalisest kontekstist. Riike eraldav tähendus tuleb enim esile Eesti Vabariigi alguskümnendel loodud või seda perioodi käsitlevates eesti- ja venekeelsetes teostes. Saksa ja baltisaksa autoritel on esil pigem kultuuriline piir Balti ja Vene alade vahel, samuti kirjutavad nad järvest kui Saksa ordurüütlite kaotuse ja Vene vägede võiduga lõppenud Jäälahingu õudsest toimumispaigast. Näide siin läbisõidul olnud baltisaksa mõisniku Jegor Julius von Siversi teosest „Lahing Peipsi järvel”: „Kahvatu läikega maalib / Kuu jääväljasid / Ja annab kartlikult / Edasi kohutavat surnupilti. / Tähed helgivad veriselt / Läbi öö ääretu pimeduse. / Pakane uuristab jääd, / Mis valjult praksub.”⁹ (Sivers 1846: 7; toortõlge – E. F.)

Kõige teravamalt on Peipsi piirimomenti käsitlenud Vjatšeslav Šiškov uudisjutus „Sealpool Peipsit” (1926) ning Bernard Kangro romaanis „Peipsi” (1954). Esimene kujutab eestlasi elajalike ja mõrvarlike, kes teevad kõik, et venelased ei pääseks oma armastatud kodumaale, st tagasi Venemaale. Sarnane julmus kandub üle ka Peipsi kirjeldustesse: „Surm lehvitas tiivu põgenejate laagri kohal. Ümberkeeru oli kõik surnud ja vaikne, ristideta surnuaed – Peipsi – löi oodates valgendama” (Šiškov 1926: 180).

Sama terava eristuse teeb Kangro. Käsitledes Eesti Vabariigi viimaseid aastaid ning okupatsiooniohtu, omandab ka Peipsi just järve tagant ähvardava peatse kallaletungi varjus ohtliku ning julma ilme. Peipsi ääres leiavad aset tulekahjud, nõiaks peetav tüdruk Marta näeb und leegitsevatest hobustest, kes üle Peipsi Eestisse tulevad: „Üle järve tulevad punased hobused... Otse üle vee... üle laia vee... kaugelt. Neid on palju. Tuleb ikka rohkem ja rohkem. Kogu vesi on täis. Kallas on täis... Lakad lehvivad... kabjad peksavad vett... Soo on neid täis... mets... Nüüd nad tulevad... lähenevad...” (Kangro 1954: 92)

⁸ „Чудо-озеро, Чудское! / Ты купель моя крестильная. / Я по вере – староверка. / Староверы духом сильные.”

⁹ „Mit bleichem Glanz bemalet / Der Mond das Eisgefild / Und ziehet bang vorüber, / Ein schaurig Leichenbild. / Die Sterne funkeln blutig / Durch's weite Schwarz der Nacht. / Der Frost wühlt in dem Eise, / Das berstend laut erkracht.”

Samas on paljudes teostes kujutatud järve ühendusteena Eesti ja Venemaa, aga ka erinevate samale kaldale jäävate paikade vahel. Varasemas kirjanduses esineb Peipsi majandusliku sillana järve kaldal või sellega ühenduses olevate jõgede äärsete asulate vahel, seda eriti reisikirjades. Samuti tuleb varasemas kirjanduses juttu veeteedel liikumise raskusest, näiteks: „Kui me olime ainult 2 miili edasi liikunud, puhus tuul meile nõnda vastu, et me paremat kätt kaldal randusime; tuul oli nii kõva, et me läksime silma jäänud kalamehemajja, kuhu me jäime viieks tunniks peatuma...”¹⁰ (Kiechel 1866: 113; minu tõlge – E. F.) Edaspidigi kulgeb Samuel Kiecheli ja tema kaaslaste reis tugeva tuule tõttu vaevaliselt, lõpuks jõutakse siiski Pihkvasse.

Ühendusteena esineb järv ka Juhan Liivi jutustuses „Peipsi peal”.

Eesti Vabariigi algusaegsetes tekstides kerkib sihtpunkti jõudmise asemel olulisemaks teekond, näiteks Villem Ridala reisikirjas „Ringi mööda kodumaad” (1921) ning Johannes Maide süstaretke päevikus (1934). Ridala kirjeldab Peipsit turisti vaatepunktist järgnevalt: „Järv lainetab pisut kerges virus, kuid laevas ei ole seda tundagi. [...] Oleme üsna ranna lähedale jõudnud. Võib palja silmagagi eraldada liivase ranna, männiku veeru, mis mustates kaugusesse ulatab. // Pisut alamal on Vene küla. Armetumad mustad ja räpased unarule jäetud majad paistavad laevale.” (Ridala 1921: 73) Ja hiljem Lohusuu sadamas: „Lähedal on väikesi laevu ankrus. On tundmus, nagu oleksid peaaegu merel, ainult õudne ranna maastik ja võõraste külade vaade ei lase tähelepanu eksida.” (Ridala 1921: 74)

Orientiirina aitab Peipsi eksogeense vaate esindajatel muidugi määratleda Peipsi-lähedaste paikade asukohta, kuid ühtlasi defineerida kogu Eesti ala. Näiteks baltisakslaste Fred Ottokar von Samson-Himmelstjerna (1944) ja Lisa de Boori (1946) teostes nimetatakse Eestit Peipsi-äärseks maaks. Võimalik, et selline mitte Eestist üldisemalt lähtuv, vaid just Peipsil põhinev määratlus tulenes ida poolt lähenevast Vene ohust, mis autoreile mõjus ning mis tekstide ilmumise ajaks oligi juba hävitanud Eesti iseseisvuse ning baltisaksa kultuuri viimased riismed.

Kohalike autorite teostes külgneb järv lihtsalt nende kodukohaga. Orientiirina esineb Peipsi Mari Vallisoo luuletuses, kus järve kohisemine aitas lüürilisel minal leida kodutee: „Kuulin – järv jo kohisi / siis saen selgess, kost / vaja mennä Ämmäle / saema ommokost” (Vallisoo 2013: 64).

Peipsi kui mitteruum

Eriti just kohalike kirjutatud tekstides omandab Peipsi tihti müstilise mõõtme, millega järv minetab oma maastikulisuse ning üleneb hoopis igatsuse, üliinimlikkuse, saatuse või nõiduslikkuse võrdkujuks. Sellist ruumilise konkreetsuse hajumisel tekkivat sümboltähenduslikku Peipsit nimetan mitteruumiks, mille all eristan järve pühalikku ja nõiduslikku ilmet.

Peipsi pühalikkus esineb ühelt poolt müstilisusena, saatuslikkusena – kohati peaaegu religioosse mõõtmena, ent see võib ilmneda ka armastuse kujutisena. Peipsi on aga kättesaamatu armastus. Heldi-Irene Sepa luuletu-

¹⁰ „Als wür nun bey 2 meil in düe seh kamen, wendet sich der wündt unns entgögen, das wür unns zur rechten hand dem landt zue begaben, wurd der windt so starckh, das wür an das landt fuehren zu einem einzechtigen vischerhaus, do wür dann bey finf stundt lanng verbliben....”

ses kujutab naine Peipsit oma peiuna: „Minu kallis Peipsi, / Miks seisad sa täna nii mõtetes / Tahtsin su lähedal olla / Ja tulin rutates. [...] Nüüd olen siin / Sina ilusaim Peipsi peig / Võta mind oma sülle / Kallista, olen Sinu leid...” (Peipsi hing 2007: 81). Naine vestab Peipsiga, kes millegipärast ei rõõmusta oma neidu nähes, ning järgnev luuletus „Vihane Peipsi” seletab veekogu paha-meelt: „Su südames on armastus / vist jahtund, / Su lainetes on palju / valget vahtu. / Sa oled kuri, et nii kaua / olin ära.” (Peipsi hing 2007: 82)

Pühaduse taju on omane kohalikule rahvale – endogeense vaatepunkti esindajatele, ja selle väljendamisel mängib muuhulgas rolli näiteks see, et nägemismeele usaldusväärsus mingil hetkel hajub, valitsema pääsevad järve teised omadused, näiteks helilisus. Ka Anna Haava luuletuses „Kuulsid sa ehk lainte laulu?” on visuaalse ja helilise info vahel kontrast: „Kuulsid sa ehk lainte laulu, / Mis nad udu hämarusel, / Pikkerpilli puudutusel, / Tuulte, tormi tõusemisel / Kuuldavale kohisevad? // Ehk mis koidul kuulutavad, / Päike-sele pajatavad, / Vahest veidi vallatavad, / Ehahiilgel unistavad, / Tähevalgel sosistavad?... // Ise sõudvad kaugemale – / Ikka igaviku poole...” (Haava 1906: 1) Lained räägivad üht juttu, ise sõuavad aga igavikku.

Lihtsat hardust Peipsi vastu ilmutavad näiteks „Peipsi hinge” autorid. Peipsi pühalikkuse parimad näited leiduvad aga Juhan Liivi loomingus. „Varjus” on järv justkui kättesaamatu ja ülim unistus. Kuigi seda näha ei ole, kuuleb peategelane Villu pidevalt järve lähedalolu. Peipsi ulatub inimesteni, inimesed Peipsini aga mitte – küla ja järve vahele jääv mets toimib müürina, mis ei lase Kukulinna elanikel Peipsi ülevusest osa saada. See panebki Villu nukralt lausuma: „Kui seda metsa ees ei oleks!...” (Liiv 2008: 114) Kättesaamatus aga annabki järvele pühaduse.

Liivi novell „Peipsi peal” loob kuvandi ohtlikust ja ähvardavast Peipsist. Üle laguneva jääga järve tulevad mehed tunnevad pidevat hirmu oma saatuse pärast ning järv mõjub neile suure, hoomamatu – mere sarnasena. Siingi puudub visuaalne informatsioon ja oluline on helilisus: kuna nähtavus on halb, kuid kuulda on jää praksumist ning vee vulinat, tundub olukord eriti hirmsana. Nõnda pöörduvadki mehed palvetes jumala poole, et see nad päästaks – Peipsi raamib siin saatuslikkust ja religioossust. Kuigi sarnaselt õudsena mõjub ka Kangro kujutatud Peipsi, mida käsitlesin mittekohana, on kummagi järvekuvandi põhjused ometi erinevad. Liivil on esikohal järve enda ohtlikkus ja õudsus (mitteruumilisus), Kangrol peegeldab järv selle taha jääva Venemaa julmust – piirijärvena see siiski ka ühendab.

Ka Jakob Liivi novellis „Jää tulek” võib kuulda palveid, kui jää hakkab maa peale tungima ning kuure ja elumajugi lammutama: „Neist kivide ümber kogunenud jäätükkidest ehitab kanglane enesele silla, mille kaudu hõlpsamini maale pääseda. Ristimärki rinnale tehes ja jumalat paludes lõhuvad mehed tuuradega maale tungivat jääd, aga kanglane ei kohku, ei tagane inimese nõrga jõu ees! [...] Võimus on kangelasel. Kõige enne langevad vihtlemisaunad... [...] Nende järel tuleb kord tindikuivatusahjudele ja elumajadele. [...] Nagu kangelase sõrme liigutusel langeb maja maja järel maha ja hiiglasuured jäävирnad asuvad nende asemele.” (Liiv 1960: 369–370)

Nõiduslikuna kujutavad Peipsit kaugemalt tulijad – eksogeense vaate esindajad, kes järve külastades jäävad selle aura kütke – ning see avaldub kahel viisil. Esimesel juhul on järv personifitseeritud nõiaks, nagu näiteks Maide reisikirjas nõid Peipia kujul: „Kuid varsti algan uuesti ühes „Numiga” [süsta

nimil võitlust Peipia vastu. Igivõlur – nõid on aga tugevam ja varsti pean jälle maabuma. Uuesti tormijooks tormi vastu – kuid uuesti ka tagasilöök.” (Maide 1934: 62–63) Teisel juhul lasub Peipsil nõiduslik aura, mille lõksu järve ääres olevad inimesed satuvad ja mis mõjub neile lausa uimastavalt. Näiteks kirjeldab Vahur Afanasjev (2015: 13) nõiduslikku aurat, mille kütkeist päästab tuppa jõudes sisselülitatav televiisor, justkui taastaks see normaalolukorra ning kaotaks Peipsist tekkinud reaalsuse nihestatuse.

Kokkuvõtteks

Analüüsides Peipsi-kirjandust geokriitilise meetodiga, tulid selgelt välja ruumi kujutamise erinevad abstraktsuse tasemed, kus ruum esineb kas enam-vähem konkreetseks või sümbolina: Peipsi võib olla nii maastikuüksus, mittekoht piiri, ühendustee või orientiirina kui ka kättesaamatute igatsuste kehastus. Geokriitika põhielementidest oli ruumi uute aspektide väljatoomisel olulisim endogeense ja eksogeense vaate eristamine, samuti tähelepanu pööramine tekstides esinevale aistilisele informatsioonile. Mitme vaatepunkti arvessevõtmist ei saanud Peipsi-kirjanduse uurimisel tekstikorpuse mahukuse tõttu nagunii vältida. Intertekstuaalsuse märkamine aitas selgemini mõista, millised teosed on maastikul n-ö kindlamalt kanda kinnitanud ja hilisemat paigakuvandit mõjutanud: kirjanduslik Peipsi ja Peipsimaa on ennekõike ja seni maani „Kalevipoja” ja Juhan Liivi maastik.

Kirjandus

- Afanasjev, Vahur 2015. Tünsamäe tigu. Tartu: NAK.
- Augé, Marc 2012. Kohad ja mittekohad. Sissejuhatus ülimodernsuse antropoloogiasse. Tlk Anti Saar. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Bahtin, Mihhail 1987. Valitud töid. Tallinn: Eesti Raamat.
- De Boor, Lisa 1946. Hell glänzt der Peipussee. Erzählung. Kassel: Bärenreiter-Verlag.
- Bulgarin, Faddei 1971. Matk mööda Livoniat. – Postitõllaga läbi Eestimaa. Eestimaa vene kirjanike kujutuses (XVIII sajandi lõpp – XX sajandi algus). Koost Sergei Issakov. Tallinn: Eesti Raamat, lk 230–251.
- Foucault, Michel 1984. Of other spaces, Heterotopias. – Architecture, Mouvement, Continuité, nr 5, lk 46–49. <http://foucault.info/documents/heteroTopia/foucault.heteroTopia.en.html> (1. IX 2016).
- Fridolin, Evelyn 2015. Peipsi-kirjanduse geokriitiline analüüs. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, kultuuriteaduste ja kunstide instituut. http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/47837/fridolin_evelyn.pdf
- Glinka, Fjodor 1971. Kirjad sõbrale. – Postitõllaga läbi Eestimaa. Eestimaa vene kirjanike kujutuses (XVIII sajandi lõpp – XX sajandi algus). Koost Sergei Issakov. Tallinn: Eesti Raamat, lk 50–55.
- Haava, Anna 1906. Lained. Tartu: Postimees. www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:36721
- Haavaks, Paul 1957. Peipsi rannalt. Luuletusi 1949–1957. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kangro, Bernard 1954. Peipsi. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.

- Karajev, Georgi, Potressov, Aleksandr 1969. Peipsi järve mõistatus. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kasemaa, Andrus 2008. Poeedirahu. Tartu: Ilmamaa.
- Kasemaa, Andrus 2012. Leskede kadunud maailm. Tallinn: Varrak.
- Kiechel, Samuel 1866. Die Reisen des Samuel Kiechel: Aus drei Handschriften. Stuttgart: Literarischer Verein. http://reader.digitale-sammlungen.de/en/fs1/object/display/bsb10929848_00007.html?contextType=scan&contextSort=score%2Cdescending&contextRows=10&context=beybas (1. VIII 2016).
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 2011. Kalevipoeg. Eesti rahvusepos / The Estonian National Epic. Tartu–Tallinn: Eesti Kirjandusmuuseum, Kunst.
- Liiv, Jakob 1960. Valitud teosed. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Liiv, Juhan 2008. Peipsi peal. Tallinn: Eesti Raamat.
- Maide, Johannes V. 1934. Süstal ümber Eesti. Tallinn: Autori Kirjastus.
- Melts, Brita 2013. Andrus Kasemaa kirjanduslik maailm. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 393–408.
- Mikita, Valdur 2013. Lingvistiline mets: tsibihärblase paradigma. Teadvuse kiirendi. Tallinn: Grenader.
- Moretti, Franco 1997. Atlas of the European novel, 1800–1900. London–New York: Verso.
- Moslund, Sten Pultz 2011. The presencing of place in literature. Towards an embodied topopoetic mode of reading. – Geocritical Explorations: Space, Place, and Mapping in Literary and Cultural Studies. Toim Robert T. Tally Jr. New York: Palgrave Macmillan, lk 29–43.
- Parijõgi, Jüri 1937. Alutaguse metsades. Matkamälestusi. Tartu: Loodus.
- Peipsi hing 2007 = Peipsi hing. XX sajandi lõpu XXI sajandi alguse Peipsi luuletajate luulekogu / Чудская душа. Сборник стихов поэтов Причудья конца XX–начала XXI в. в. Koost Fjodor Maspanov. Mustvee: F. Maspanov.
- Piatti, Barbara 2008. Die Geographie der Literatur. Schauplätze, Handlungs-räume, Raumphantasien. Göttingen: Wallstein.
- Piatti, Barbara, Bär, Hans Rudolf, Reuschel, Anne-Kathrin, Hurni, Lorenz, Cartwright, William 2009. Mapping literature: Towards a geography of fiction. – Cartography and Art. Toim W. Cartwright, Georg Gartner, Antje Lehn. Berlin–Heidelberg: Springer Verlag, lk 177–192. http://www.literaturatlas.eu/files/2012/01/Piatti2008_ArtAndCartography_Springer.pdf (15. IX 2016).
- Piiper, Johannes 1948. Pilte ja hääli Eesti loodusest. Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- Prees, A. 1959. Kilde ja killukesi matkateilt kirjanike kodudesse. – Kolhoosi Küla 29. I.
- Prieto, Eric 2011. Geocriticism, geopoetics, geophilosophy, and beyond. – Geocritical Explorations: Space, Place, and Mapping in Literary and Cultural Studies. Toim Robert T. Tally Jr. New York: Palgrave Macmillan, lk 13–27.
- Priidel, Endel 1968. Piki Peipsi piiri. Tallinn: Eesti Raamat.
- Ridala, Villem 1921. Ringi mööda kodumaad. Tallinn: Maa.
- Rohrbach, Paul 1892. Die Schlacht auf dem Eise: Eine Deutsch-Russische Entscheidung im Jahre 1242. Berlin.
- Samson-Himmelstjerna, Fred Ottokar von 1944. Nebel am Peipussee. Stuttgart: Aehre.
- Sillaots, Marta 1921. Kodukäijad: jutustused ja pildid. Tallinn: Maa.
- Sivers, Jegor Julius von 1846. Die Schlacht auf dem Peipus. – Balladen und Lieder. Dorpat: Franz Kluge'sche Buchhandlung, lk 7–16. <http://dSPACE.utlib.ee/dSPACE/handle/10062/6002> (1. VIII 2016).

- Soja, Edward 1996. *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Oxford: Blackwell.
- Sooväli, Helen 2008. Kultuurigeograafia. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 654–664. Sõnarine. Eesti luule antoloogia. 1. kd. Koost Karl Muru. Tallinn: Eesti Raamat, 1989.
- Šiškov, Vjatšeslav 1926. *Sealpool Peipsit*. Leningrad: Edasi.
- Tally, Robert Jr. 2013. *Spatiality. The New Critical Idiom*. London–New York: Routledge.
- Tuglas, Friedebert 2013. *Kogutud teosed 12*. Juhan Liiv. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Vallisoo, Mari 1983. *Rändlinnud kõrvaltoas*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Vallisoo, Mari 1991. *Sünnisõnad ja surmasõnumid*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Vallisoo, Mari 2013. *Viimäne vihim*. Tartu: Ilmamaa.
- Vallisoo, Mari 2015. *Mälestusi maailmast: 1966–2013*. Tartu: Ilmamaa.
- Westphal, Bertrand 2011. *Geocriticism: Real and Fictional Spaces*. New York: Palgrave Macmillan.
- Woltmann, Johann Friedrich August Ludolf 1833. *Beschreibung einer Reise nach St. Petersburg, Stockholm und Kopenhagen*. Hamburg: Hoffmann und Campe.

A geocritical approach to literature written about Lake Peipus

Keywords: geocriticism, literary theory of space, comparative literary studies, Bertrand Westphal, Peipus-literature.

The aim of the article is to analyse literature related to Lake Peipus from the perspective of geocriticism.

First, the article gives an overview about geocriticism and a brief introduction to its origins, that is, the spatial turn of the 1980s.

The second part of the article has its focus on Bertrand Westphal's theory, especially the four elements of geocriticism: multifocalization, polysensoriality, stratigraphic vision and intertextuality. According to the principle of multifocalization, the geocritic is required to engage with many different points of view. Polysensoriality means that it is not only the visual landscape that is important but landscape as sensed with all senses. Stratigraphic vision means that topos is understood to comprise multiple layers of meaning. Intertextuality shows how a place is full of connections between different texts. All these elements are illustrated with examples from Peipus-literature.

The third part of the article analyses the symbolic meanings that emerge from Peipus-literature. The symbolic meanings of Lake Peipus can be divided into three groups: Lake Peipus as an environment (a space/place), Lake Peipus as a border or a communication route (a non-place), and Lake Peipus as a sanctuary or someone's destiny (a non-geographical entity). In the analysis I primarily focus on which meanings seem more important to local authors and which ones to those who have visited the lake only once or just a couple of times.

In conclusion, Lake Peipus is still mainly the landscape of Juhan Liiv's oeuvre.

Evelyn Fridolin (b. 1990), MA in World Literature; student of Applied Architecture at TTK University of Applied Sciences, evelynfridolin@gmail.com

VESTLUSKAVATSUSED HINGAMISMUSTRIS

KÄTLIN AARE

Artikkel on mõeldud ülevaatenähtuna kõnehingamisest kui uurimisobjektist ning uurimistööst, mis kõnehingamise vallas eestikeelset andmestikku kasutades seni läbi viidud on. Lähemalt kirjeldatakse artiklis, kuidas eristub kõnehingamine organismi üldise gaasivahetuse eesmärgil toimuvast hingamisest, kuidas ja miks erinevad spontaanse ja loetud kõnega kaasnevad hingamismustrid, ning uuritakse, kuidas hingamine mõjutab argivestlusi.

Kõneplaneerimise lihtsustatud mudeli järgi muutub mõte kõneks sammhaaval ning vastab lõppstaadiumis nõuetele, mille määrab konkreetne suhtlussituatsioon. Kõneplaneerimist võib mõõta näiteksaju elektrilise aktiivsuse ja reaktsiooniaegade põhjal, ent ühtlasi peegeldub see näiteks hingamismustrites. Eriti selgelt on kõneplaneerimine vaadeldav loetud kõnega kaasnevates hingamismustrites. Spontaansele kõnele rakendub kognitiivne lisasurve, sest kuskilt maha lugeda pole võimalik ning kõnet tuleb samaaegselt planeerida. Seetõttu on spontaanses kõnes artikuleerimiseni jõudmise protsess keerulisem ja hingamismustrid ebakorrapärasemad. Sellest hoolimata on senised kõnehingamist käsitlevad uurimused näidanud, et spontaansele kõnele iseloomulikust hingamismustrist võib leida süstemaatiliselt esinevaid mehhanisme vooruvahetuse reguleerimiseks vestlustes (nt Schegloff 1996; French, Local 1983; Edlund jt 2014).

Artikli fookus on kahel kõneplaneerimise seisukohalt erineval uurimisobjektil. Esiteks keskendutakse sellisele objektile, mida ei ole võimalik ette planeerida: tagasisidepartiklite (nt *mhmh*, *jajah*, *okei*) ajastus hingamistsükli. Teiseks on vaatluse all vooruvahetust reguleerivad vahendid, mida võib leida hingamismustritest ja mida üldjuhul planeeritakse vestluses ette. Eesmärk on välja selgitada, kuidas nende kõneüksuste erinev planeerimine väljendub kõnehingamises, eriti kõneüksustele vahetult eelnevate hingetõmmete ulatuses ja kõneüksuste ajastamises hingamisfaaside suhtes. Tulemused põhinevad kahe ja kolme osalejaga spontaansetel eestikeelsetel vestlustel, mis on salvestatud 2014. ja 2015. aastal Stockholmi ülikooli foneetika laboris. Tulemusi on varem osaliselt käsitletud artiklites Aare jt (2014) ning Aare jt (2015).

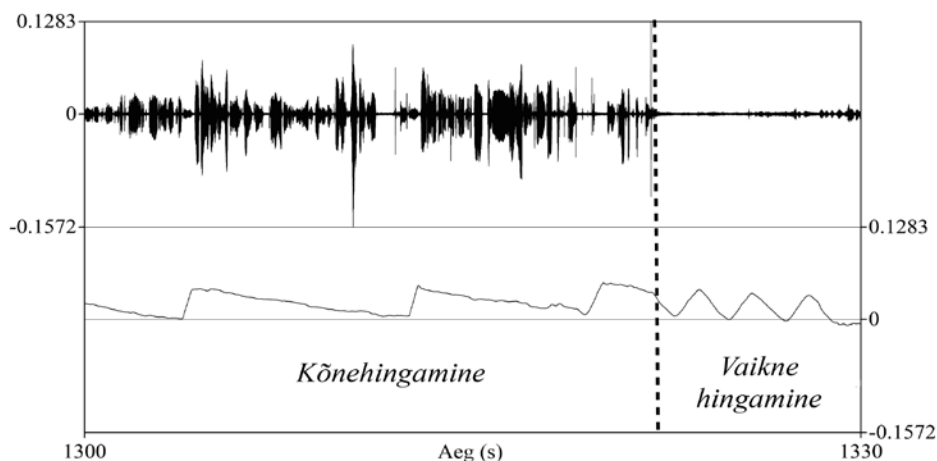
1. Kõnehingamine

Kõnehingamine tähendab hingamisorganite kasutusviisi, millega tagatakse hääle tekitamiseks vajalik õhuvoog. Kõnehingamine nõuab rohkem pingutust kui vaikne hingamine ning rääkimise ajal kontrollib sisse- ja väljahingamiste sagedust ja ulatustaju kõnekeskus. See eristab kõnehingamist tavalisest, metaboolsest hingamisest kõige enam: metaboolset hingamist kontrollib ajutüvi, aga kõnehingamist reguleeritakse ajukoores (Euler 1982; McKay jt 2003). Nimetatud erinevuse tähtsus seisneb selles, et ajukoor on närvi-

süsteemi kõrgeim tasand ning seal toimub kõrgem närvitalitus kui ajutüves, mis kontrollib peamiselt eluks vajalike funktsioonide tööd (sh näiteks südame löögisagedust).

Kõnelemise ajal kasutatakse õhu liigutamiseks nii rindkeret kui ka alakõhtu. Mõnel kõnelejal võib domineerida neist üks, mõnel töötavad need võrdselt (Hixon 1982: 82). Kõnelejate individuaalsed harjumused, ent ka hääle kvaliteet, valjus ja artikuleeritava sõnumi foneetiline koostis (nt takistuse ulatus suuõõnes helilisi või helituid häälikuid produtseerides) mõjutavad seda, kui suurt pingutust hingamisaparatuurilt nõutakse (Clark jt 2007: 172–173).

Kui parasjagu ei räägita, on tegemist vaikse hingamisega. Vaiksel hingamisel korduvad sisse- ja väljahingamistsüklid minutis umbes 12 korda ning sisse- ja väljahingamisfaasid on üsna võrdse kestusega. Kõnelemise ajal vahelduvad faasid harvem, sisse hingatakse kiiresti ja välja väga aeglaselt (vt joonist 1).

Joonis 1. Näide hingamismustritest. Katkend on pärit 2014. aasta kevadel salvestatud eestikeelsest materjalist. Ülemine signaal on kõne helilaine, alumine signaal on hingamislaine.

Faaside suhtelised kestused muutuvad kõnehingamise ajal, sest oluliselt lühemate hingetõmmetega vähendatakse katkestuste osakaalu kõnevoos. Välja hingatakse seevastu kauem, sest hingamisteede ülemises osas takistab kõneaparaadi osade liikumine (nt keele asend, suu avatus) artikuleerimise ajal õhu vaba väljavoolu (Hixon 1987: 45–46).

Kõnehingamise uurimisel on kasutatud prosoodilise üksuse mõistet, mida eesti keeles võiks nimetada hingetõmberühmaks (ingl *breath group*). Hingetõmmete asukohtade uurimise tulemusel on selgunud, et kõne jagatakse hingetõmberühmadeks mitte üksnes õhuvajadusi arvestades, vaid ka grammatilise struktuuri järgi. Seetõttu koosnevad hingetõmberühmad üldjuhul üsna terviklikest lausetest, osalausetest, fraasidest vm. Hingetõmberühma mõiste loodigi selleks, et tähistada prosoodilist rütmi, mille ühe üksuse pii-ridesse jääb liht- või väitlause tavalises kõnes (Lieberman 1967: 2). Ühes

hingetõmberühmas on järelikult ühe väljahingamisfaasi jooksul öeldu, selles sisalduvad mõttepausid, naer ja kõik muu, mis mahub kahe sissehingamisfaasi vahele. Joonisel 1 on kõnehingamise ajal vaadeldavad kolm tervet ja üks poolik hingetõmberühm, kus üksuse algust märgib hingamislainel amplituudi järsk tõus ja selle lõppu langemine lähtenivoole.

2. Kõneplaneerimine

Kuigi üldiselt ollakse ühel nõul, et kõneplaneerimine toimub inkrementaalselt ehk sammhaaval, ei ole siiski teada, milliseid samme see protsess täpselt hõlmab. Mõned uurijad arvavad, et tegemist on radikaalse inkrementaalsusega (nt Wheeldon, Lahiri 1997; Levelt 1989), mis tähendab, et korraga planeeritakse ette ühte rangelt määratud osa kõnest. Näiteks saab kõne artikuleerimine selle teooria kohaselt alata alles siis, kui kõneleja teab eeloleva lausungi esimest fonoloogilist sõna; selle väljaütlemise ajal peaks toimuma järgmise fonoloogilise sõna planeerimine. Teine grupp uurijaid arvab, et kõnet planeeritakse paindlikumalt ja otsitakse tasakaalu planeerimisele kuluva aja ning lausungi võimalikult kiire alustamise vahel. On leitud tõendeid, et ette võib planeerida fonoloogilisest sõnast suuremaid üksusi (Ferreira, Swets 2002: 76–80). Näiteks võib tuua väljendite kasutamise: vanasõnad, kollokatsioonid ja idioomid ei ole kõneleja töömälu üksikutest sõnadest koosnevad jaded, vaid moodustavad ühe tervikliku üksuse (nt Wray, Perkins 2000). Seega võib planeerimine toimuda ka nii, et kõigepealt keskendutakse suuremale ideele või mõnele loole, mida seejärel väiksemate üksustega sammhaaval täitma hakatakse, kuni eesmärk on saavutatud.

Kõneplaneerimist ja üksusteks organiseerimist on palju uuritud, eriti võrreldes kõne ja pauside ajastust ning proportsioone. Kõnes esinevaid pause mõjutavad näiteks kõnetempo, süntaktiliste piiride tugevus, tunderõhk, lause/lausungi pikkus jne. On väidetud, et pausid esinevad suuremate struktuuriüksuste piiril, enne pikki ja keerulise konstruktsiooniga sõnu või näiteks pärast intonatsioonirühma esimest sõna (Cruttenden 1986: 30–31). Pauside asukohti ja kõrgemate fonoloogiliste üksuste piire võrreldes on leitud, et kõnelejad planeerivad ette lauseid ja osalauseid, ent on võimelised planeerima veelgi kõrgemaid üksusi, mis koosnevad mitmest lausest ja moodustavad suurema semantilise terviku (Butterworth 1975: 84). Samuti näitavad uurimistulemused, et kuigi kõnet võib planeerida ette rohkem kui vaid esimese fraasi ulatuses, sõltub planeerimise ulatus siiski kõnelejast (Krivokapić 2010: 3). Pause kasutatakse vestlustes ka kommunikatiivsetel põhjustel: kui kõneleja ajastab pausid suuremate struktuuriüksuste piirile, saab ta sellega aidata vestluspartneril kõnet lihtsamini ja kiiremini mõista (Butterworth 1975: 84).

2.1. Kõneplaneerimine loetud kõnes

Kõneplaneerimise kohta uute teadmiste saamiseks on lähemalt uuritud peamiselt loetud kõne hingamismustreid ja hingamisega seotud muutujaid. Ette loetud saksakeelseid tekste uurides on selgunud, et 100 % hingetõmmetest toimuvad süntaktilisel piiril, mis on märgitud interpunktsiooni või sidesõnaga (Rochet-Capellan, Fuchs 2013: 1128). Veelgi täpsemalt, loetud kõnes võetakse

uus hingetõmme alati enne uue lõigu algust, väga suure tõenäosusega lausete vahel ja mõnikord ka liitlause osalauseste piiiril (Conrad jt 1983: 224). Märkimisväärne on fakt, et isegi sellistes lugemiskatsetes, kus katseisikutel palutakse teksti lugeda vaikselt oma peas, muutub lugeja hingamismuster pigem kõnelemist iseloomustava mustri sarnaseks (Conrad, Schönle 1979: 266), mille puhul hingatakse sisse kiiresti ja välja väga aeglaselt.

Saksa keele põhjal on leitud hulk teksti süntaktilise ülesehitusega seotud hingamismustreid (Fuchs jt 2013). Näiteks on avastatud, et pikemad ja sügavamad hingetõmbed eelnevad pikematele lausetele, ent mitte tingimata süntaktiliselt keerukama ehitusega lausetele. Komplekssemate lausetega kaasneb selle kompenseerimiseks aga suurem arv hingetõmbeid lause sees (Fuchs jt 2013: 38). Whaleni ja Kinsella-Shaw' uurimistulemused inglise keele kohta näitavad samuti, et hingetõmbe kestus on seda pikem, mida pikem on järgnev lause (nii ajaliliselt kui ka silbiliselt), olenemata sellest, kas hingetõmbe kestust mõõdeti akustiliselt või füsioloogiliselt (Whalen, Kinsella-Shaw 1997: 145–146).

Grosjean ja Collins seevastu uurisid kõnetempo ja hingamispauside asukohta seoseid. Selgus, et aeglaselt ja normaalse tempoga kõneledes hingatakse tõepoolest sisse suuremate struktuuriüksuste piiiril, aga tempo kiirenedes on hingetõmbeid märksa vähem ning neid võetakse vaid siis, kui kopsudes olevast õhust jätkamiseks ei piisa. Selliselgi juhul on hingetõmbed väga lühikese kestusega. Järelikult kiirendatakse kõnetempot osaliselt hingamispauside hulga ja kestuse arvelt. (Grosjean, Collins 1979: 104–107) Sarnasele käitumisele viitab Hixoni jt eksperiment, mille käigus katseisikutel paluti lugeda pikki lauseid väga väikese kopsudes oleva õhu hulgaga. Katse tulemused näitavad, et kui kõnelejal on kopsudes vähe õhu, muutuvad hingamise mehaanilised aspektid olulisemaks kui vajadus kõne fraasideks jaotamise järele. Väike õhuhulk sundis katseisikuid sisse hingama grammatiliselt ebasobivates kohtades, et jätkamine võimalik oleks. (Hixon jt 1973: 107)

2.2. Kõneplaneerimine spontaanses kõnes

Spontaanses kõnes pole kõnelejatel võimalust teksti kuskilt maha lugeda ning seetõttu ei saa rääkijad spontaanset kõnet nii mugavalt ja kiiresti ette planeerida ega uurijad kõnet ning sellega seotud hingamismustreid nii täpselt ennustada. Seni pole spontaanse kõnega seotud hingamismustreid uuritud nii palju kui loetud kõnega kaasnevaid, ent nende vähesest uurimisest on siiski saadud olulisi tulemusi.

Inglise keele põhjal on leitud, et hingetõmmete asukohad spontaanses kõnes järgivad võrreldes loetud kõnega lausungite süntaktilist struktuuri vähem, umbes 72 % ulatuses (Winkworth jt 1995: 132–139). Võrdlevalt on inglise spontaankõnes hingetõmbed umbes 13 % ulatuses mittegrammatilistes kohtades (vrd 2 % loetud kõnes) (Wang jt 2010: 300). See vahe on tõenäoliselt seotud kognitiivse lisasurvega, mis parasjagu käimasolevale spontaansele kõnele omane on. Reaalajas planeerimine on koormavam ülesanne kui teksti paberilt lugemine, ent sellegipoolest näitavad mõlemad esiletoodud uurimistulemused, et kõneplaneerimine on ka spontaanses kõnes väga organiseeritud. Winkworthi ja tema kaasautorite väitel on lisaks tähtsad individuaalsed erinevused, sest spontaanses kõnes peegeldab hingetõmberühm grammatiliste

üksuste asemel pigem semantilisi; nende uurimusest selgus samuti ootuspäraselt, et pikemad hingetõmberühmad algavad märgatavalt kõrgema kopsude õhutasemega kui lühemad (Winkworth jt 1995: 139–140).

Saksa keele spontaankõnest on otsitud hingetõmmete sügavuse ja kestuse seoseid hingetõmberühmade süntaktilise sisuga. Nende tulemuste järgi sõltuvad nii hingetõmbe amplituud kui ka kestus järgneva hingetõmberühma ajalisest kestusest, ent olulist rolli mängib ka lausungit alustava osalause tüüp. Kui lausung algab pealausega, on eelnev hingetõmme sügavam. Lisaks leiti, et hingetõmbed olid sügavamad, kui hingetõmberühm sisaldas vähemalt ühte kõhkluspausi. (Rochet-Capellan, Fuchs 2013: 1130–1131)

3. Vooruvahetussüsteemi mõjutavad hingamismustrid

Spontaansetes vestlustes on kõne ja hingamismustrite ebakorrapärasus veelgi rõhutatud. Ka vooruvahetussüsteem, mis vestluste kulgemise määrab, on seetõttu keeruline.

Jaffe ja Feldsteini (1970: 19) järgi defineeritakse vestlust kui kahe või enama omavahel suhtluses oleva kõneleja häälesolekute ja vaikuste jada. Vestlusrütmi iseloomustab selle võnkuv muster – korraga on vaid ühel kõnelejal kõnevoor ning samaaegset rääkimist välditakse (Jaffe, Feldstein 1970: 3). Feldstein on kõnevooru defineerinud kui lausungit, mis koosneb ühe kõneleja häälesolekust ja pausidest ning on piiritletud vahetuspausidega, kus ühe kõneleja kõnevoor vahetub mõne teise vestluspartneri rääkimiskorraga. Sellise sujuva vahetuspausi puudumise korral on kõnevooru piirid mis tahes kohas, kus keegi teine rääkima hakkab ja ise kõnevooru haarab. (Feldstein 1973: 95) Vestlus on igal juhul partnerite koostöö tulemus: vooruvahetust reguleerivate vahendite abil määratakse nii osalejate rollid kui ka kõnevoorude alustamiseks ja lõpetamiseks sobivad hetked (McFarland 2001: 128).

Vooruvahetuse reguleerimiseks kasutatakse erinevaid strateegiaid, ehkki vestluspartnerid ei pruugi nende kasutamist teadlikult märgata, tajudes signaale pigem alateadlikult. On vahendeid, millega saavutatakse kõnevooru alustamise õigus, ent ka selliseid vahendeid, millega näidatakse, et voor pole veel lõppenud, või vastupidi, sai just läbi. Et need signaalid oma eesmärgi saavutaksid, peavad need olema piisavalt teadvustatavad ja üheselt mõistetavad (Gumperz 1982: 159). Sündmused vooruvahetussüsteemis, nagu kõnelejate vahetus, kus üks kõneleja kaotab kõnevooru ja teine selle haarab, on mõjutavad näiteks intonatsiooni, rõhu, intensiivsuse ja hääle kvaliteedi, pauside ja kõnerütmi ning muude kõne- ja hääleomaduste varieerimise abil. Nende kasutamine sõltub paljuski sellest, mida vestluses osaleja püüab saavutada, kuid oma rolli mängib ka inkrementaalsus, sest lausungi prosoodilist sisu kujundatakse sammhaaval vastavalt sellele, kas ja kuidas vestlus jätkuda võiks (Couper-Kuhlen, Selting 1996: 29–30).

On väidetud, et vooruvahetussüsteemi mehhanisme võib leida ka hingamismustritest. Näiteks on sissehingamisi peetud selgeks kõne alustamise märgiks (Schegloff 1996: 92–93). Enne kõnelemise alustamist tõmmatakse tavaliselt kopsud õhku täis ning selle tulemusel rindkere venib, mis reedab füüsilise signaalina potentsiaalse kavatsuse alustada kõnevooru. Suure kõnelejate grupi hingetõmmete sügavusi võrreldes on leitud, et hingetõmbed on kõne-

vooru alustajatel sügavamad kui neil, kes parasjagu ei alusta vooru ja satuvad kuulaja rolli (Ishii jt 2014: 23). Samuti on leitud, et vooru alustamise katsed on edukamad, kui nendele eelneb (kuuldav ja/või füüsiliselt märgatav) hingetõmme (Rochet-Capellan, Fuchs 2014: 12–13).

4. Eksperimendid

Artikli sissejuhatuses tõstatatud uurimisküsimustele vastuste leidmiseks salvestati Stockholmi ülikooli foneetikalaboris 2014. ja 2015. aastal hulk eestikeelseid spontaanseid vestlusi. Ehkki ühe eksperimendi jaoks kasutati dialooge ja teise jaoks kolme osalisega vestlusi, on ülejäänud salvestuspõhimõtted ja katsete tehniline ülesehitus samasugune.

Katsete käigus salvestati umbes 20-minutilisi spontaanseid eestikeelseid vestlusi. Osalejad olid vabatahtlikud, 20–35-aastased (kahe katse osalejate keskmine vanus salvestushetkel oli 25 a) ning keskmise kehamassiindeksiga 21,9. Vanus on oluline parameeter katseisikute valimisel, sest vananemisega väheneb kopsude elastsus, tagasitõmbumismõime ning sisse- ja väljahingamisel olulist rolli mängivate lihaste jõud (Huber 2008: 323). Kehamassiindeksi väärtus¹ on oluline, sest normist suurema väärtuse korral väheneb nii maksimaalne õhuhulk, mida inimene on võimeline kopsude puhkeasendist välja hingama, kui ka puhkeasendi kopsumaht üldiselt.² Seda põhjustab ülekaalu mõju rindkere mehaanikale (Jones, Nzekwu 2006: 830).

Kõnelejad ei toonud esile kõne-, keele-, kuulumis-, hingamis- ega muid häireid, mis nende hingamist või vestlemist mõjutada oleksid võinud. Kõikide katsetes osalejate emakeel oli eesti keel. Ükski katseisik polnud suitsetaja ning kõik olid salvestuse toimumise ajal terved. Salvestusessioonil osalejad tundsid üksteist hästi, peamiselt kirjeldati oma suhteid sõprusena. Suurem osa katseisikuid reisis salvestuse jaoks Eestist Stockholmi, ent ühel katsel osalesid Stockholmis elavad eestlased. Salvestustel osalejad ei teadnud enne katse algust salvestuste täpset eesmärki ning neile ei antud ühtki suunist võimalike vestlusteemade kohta.

Vestlused salvestati samaaegselt nii helis kui ka videos. Lisaks sellele oli iga osaleja ülakeha ümber asetatud kaks spetsiaalset elastset rihma (Ambu RIP-mate), mis mõõtsid ja salvestasid muutusi kõneleja rindkere ümbermõõdus LabChart tarkvaraga (ADInstruments). Kahe rihma signaalid kombineeriti kaalutud summaks (*Respiratory Inductance Plethysmography*, Watson 1980), mis näitab laine kujul sisse- ja väljahingamisfaaside sügavuse ja kestuse muutumisi ajas paralleelselt helilainega (nagu näha joonisel 1). Signaali täpsuse huvides paluti katseisikutel kanda õhukesti liibuvaid riideid.

Salvestusessioonile eelnes rihmade kalibreerimine. Üks rihm mõõtis kehaümbermõõdu muutusi rinnaku ülaosalt ning teine alakõhu ümbert. Et

¹ Kehamassiindeksi väärtus arvutatakse järgmise valemiga: $KMI = \text{mass (kg)} / (\text{pikkus (m)})^2$ ehk kehakaal jagatud pikkuse ruuduga.

² Inimene on võimeline välja hingama umbes 80 % kopsudesse mahutavast õhust, ülejäänud 20 % on alati kopsudes olemas. Niisiis erineb kopsude üldine mahutavus puhkeasendis sellest õhuhulgast, mida samalt tasemelt päriselt välja suudetakse hingata. Kopsude puhkeasendiks loetakse seda hetke, mille kopsud saavutavad kerge ohke lõpus, kui ükski sisse- ega välisjõud neile ei avaldu. Sel hetkel on kopsudes õhku umbes 40 % kasutatavast kopsumahust.

need signaalid oleksid tasakaalus, tuli katseisikutel kõigepealt sooritada võrdmahu katse (ingl *isovolume manœuvre*; Konno, Mead 1967): hingata sisse mõõdukas hulk õhku, mida liigutatakse hinge kinni hoides alakõhu lihaste kokkusurumise abil rinnaku ülaossa ja lihaste lõdvaks laskmise abil tagasi alaossa. Nii leiti iga katseisiku jaoks rihmadevaheline tasakaalupunkt, mis fikseeriti Stockholmi ülikoolis välja töötatud spetsiaalse protsessoriga (Resp-Track). Peale selle paluti katseisikutel hingata võimalikult palju õhku sisse ja võimalikult palju välja, et hiljem nende maksimum- ja miinimumväärtuste abil iga kõneleja hingamissignaalist mõõdetud väärtused normaliseerida suhtarvuna kopsumahust.

Salvestuse ajal seisis kõnelejad ümber 1 meetri kõrguse ümmarguse laua, millel oli iga kõneleja poole suunatud eraldi lainurkkaamera (mudel GoPro Hero 3+ Silver). Nii rihmade kalibreerimise kui ka vestluse vältel paluti katseisikutel olla võimalikult liikumatult, hoides käsi pidevalt laua peal, et vähendada žestide jm järskude liigutuste mõju salvestatavale hingamissignaale. Kuna rihmad salvestavad muutusi kehaümbermõõdus, jäävad kogutud andmestikku ka kõik suuremad liigutused. Videosalvestuste abil saab sellised anomaalsed juhtumid signaalist üles leida ja andmestikust välja jätta.

Andmed segmentiti poolautomaatselt, kasutades programmi Praat (Boersma, Weenink 2015) ja programmeerimiskeeles Python loodud skripte (Buschmeier, Włodarczak 2013). Hingamissignaali summa jagati sisse- ja väljahingamisfaasideks. Vahesel määral liigutati käsitsi eelnevalt skriptidega määratud segmentipiire, samuti lisati piire, kui automaatne süsteem oli need märkimata jätnud. Andmestikus märgiti ära ka vestluses osalejate tagasisidepartiklid, naermised, köhatused jm.

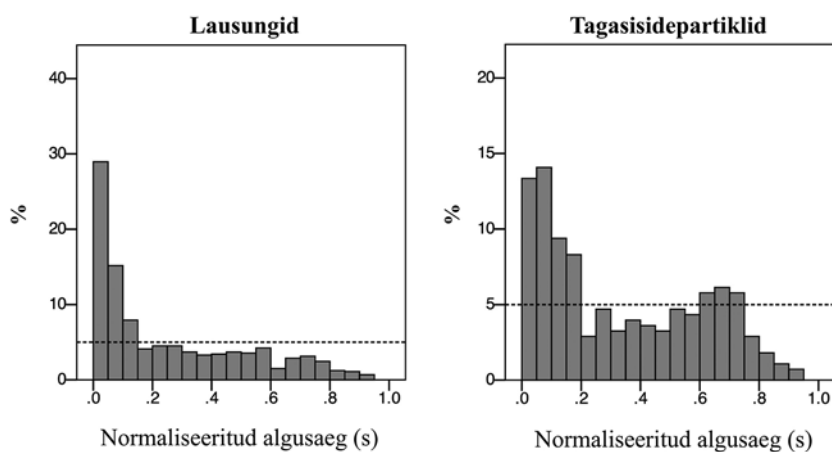
4.1. Eksperiment 1. Tagasisidepartiklid hingamismustris

Tagasisidepartiklid (ingl *backchannels*, Yngve 1970), nt *mhmm*, *ahah*, on tüüpiliselt lühikesed ühe- või kahesilbilised vastused, millega kuulaja reageerib kõneleja esitatud informatsioonile (Gardner 2001) ning on mõeldud märguandena, et ta mõistab ja jälgib partneri juttu, soovimata haarata kõnevooru (nt Heldner jt 2013). Tagasisidepartiklite lühiduse ja suhtelise vaiksuse tõttu on põhjust arvata, et nende planeerimine erineb muude lausungite planeerimisest ning see kajastub ka hingamismustris, esinedes nt sissehingamisfaasi jooksul. Sellest ajendatuna oli eksperimendi eesmärk välja selgitada, kuidas jaotuvad tagasisidepartiklite asukohad hingamismustris võrreldes muude lausungitega.

Eksperimendis kasutati dialoogidest kogutud andmeid. Helisignaal jagati käsitsi pausideks, lausungiteks ja tagasisidepartikliteks. Tagasisidepartiklite määramisel jälgiti, et need piirneksid mõlemalt poolt vähemalt 500 ms pikuse pausiga. Lühem paus võib suurema tõenäosusega tähendada, et tagasisidepartikkel on seotud eelnenud kõneüksusega või et kuulajal on soov pärast selle ütlemist haarata kõnevoor. Pärast hingamisfaaside ja kõneüksuste algus- ning lõpuaegade väljaselgitamist normaliseeriti kõne algusajad vastavalt hingamisfaasile, millega need kokku sattusid: 1) kõneüksuse algus produtseerija väljahingamisfaasis, 2) kõneüksuse algus vestluspartneri sisse- või väljahingamisfaasis.

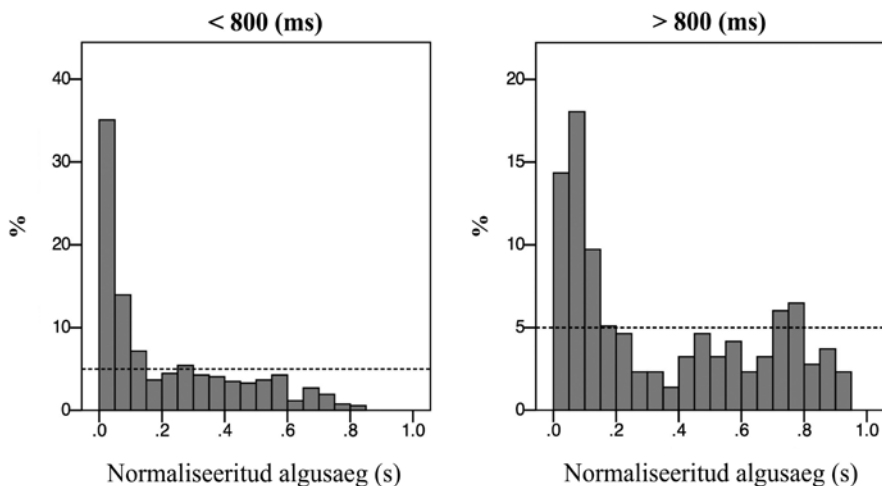
Analüüs põhineb 277 tagasisidepartiklil ja 732 lausungil. Väike arv tagasisidepartikleid eemaldati analüüsi esimesest osast, sest need toimusid sissehingamisfaasi jooksul (1) või vältasid üle mitme hingamisfaasi (4). Viimasel juhul on tõenäoliselt tegu mõõtmistulemuste ebatäpsusega. Kogutud tagasisidepartiklid olid enamasti nõusolekut väljendavad (*mhmh*, *ahah*, *jajah*, *okei*), aga esines ka üllatust väljendavaid partikleid (*tegelt*, *ah*).

Analüüsi esimeses osas keskenduti tagasisidepartiklite ja lausungite esinemisele väljahingamisfaasis. Ootuspäraselt selgus, et pikemad lausungid algavad kõige sagedamini (44 %) vahetult pärast hingetõmbe lõppu väljahingamisfaasi alguses (vt joonist 2). Tagasisidepartiklitest algas 27 % väljahingamisfaasi esimeses kümnendikus, teine tavapärane tagasisidepartiklite algus asub väljahingamisfaasi teises pooles. Lisaks võib jooniselt 2 näha, et tagasisidepartiklite alguspunktid on hingamistsükli võrdsemalt jaotunud kui pikemate lausungite algused.

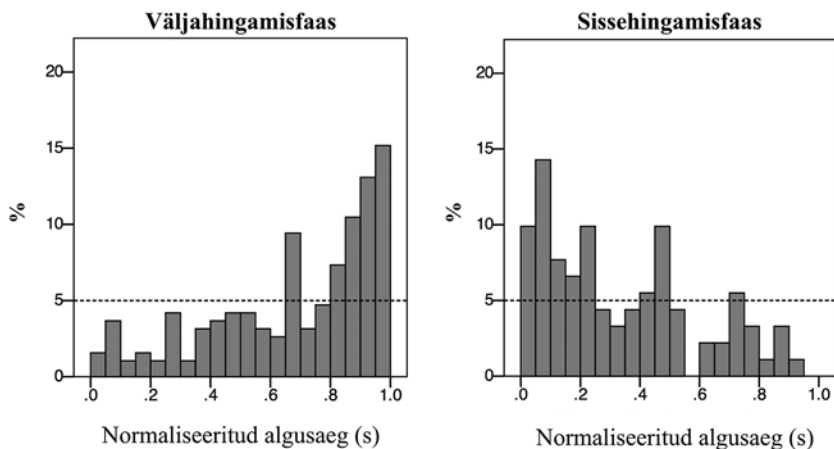
Joonis 2. Lausungite ja tagasisidepartiklite normaliseeritud algusaegade jaotumine väljahingamisfaasis.

Et välja selgitada, kas sellist jaotust põhjustab tagasisidepartiklite funktsioon või lühike kestus, jagati kogu andmestik kestuse järgi kaheks. 99 % tagasisidepartiklitest olid lühemad kui 800 ms, seetõttu jagati andmestik lühikesteks (< 800 ms) ja pikkadeks (> 800 ms) lausungiteks. Joonisel 3 on näha, et pikemad lausungid käituvad samamoodi nagu lausungid joonisel 2: peaaegu pooled algasid väljahingamisfaasi esimeses kümnendikus ning hiljem alustati järjest vähem lausungeid. Lühemad lausungid algavad sarnaselt tagasisidepartiklitega enamasti üsna väljahingamisfaasi alguses või siis, kui väljahingamisfaas on 70–80 % ulatuses juba läbi.

Joonis 3. Lühemate kui 800 ms ja pikemate kui 800 ms lausungite jaotumine kõneleja väljahingamisfaasis. Lausungite algusajad on normaliseeritud kõneleja väljahingamisfaasi alguse suhtes.

Analüüsi teises osas keskenduti tagasisidepartiklite esinemisele vestluspartneri hingamistsükli suhtes. Vaadeldud andmestikust enamik (67,5 %) esines vestluspartneri väljahingamisfaasi jooksul, kusjuures esinemissagedus suurenes seda rohkem, mida lähemale jõudis partneri väljahingamisfaasi lõpp. Ülejäänud, vestluspartneri sissehingamisfaasi jooksul esinevad tagasisidepartiklid näitasid vastupidist mustrit: kõige enam algavad need vahetult pärast sissehingamise algust. Mida kauem oli kestnud partneri sissehingamisfaas, seda vähem produtseeris kuulaja tagasisidepartikleid.

Joonis 4. Tagasisidepartiklite normaliseeritud jaotumine kõneleja välja- ja sissehingamisfaasides. Lausungite algusajad on normaliseeritud kõneleja sisse- ja väljahingamisfaaside algusaegade suhtes, mitte kuulaja tagasisidepartiklite hingamisfaaside suhtes.

Tulemused näitavad, et tagasisidepartikleid ei erine ülejäänud kõnevoost mitte ainult nende kestuse järgi. Samuti selgus, et tagasisidepartiklid esinevad kõige enam siis, kui vestluspartneri väljahingamisfaas läheb üle sissehingamisfaasiks. Järelikult esineb tagasisidepartikleid spontaansetes vestlustes kõige rohkem siis, kui vestluspartner on oma jutuga lõpule jõudmas või on äsja lõpetanud – väljahingamise lõppes (sellega koos lõpeb ka jutt) või sissehingamise alguses (jutt on just lõppenud).

4.2. Eksperiment 2. Hingetõmbe ulatus rääkimise eel

Järgneva katsega püüti välja selgitada, kas ja kuidas on hingetõmbe sügavus seotud kõnevooru alustamise ja hoidmise kavatsusega nii tagasisidepartiklites kui ka kõnevoorudes. Täpsemalt uuriti, kas kõnevoorule või lausungile vahetult eelnevate ja kõnevoorusiseste hingetõmmete amplituudid erinevad ja kui nii, siis kas see peegeldub hingetõmbe alguses ja lõpus kopsudes oleva õhuhulga erinevas väärtuses. Saadud tulemusi võrreldi tagasisidepartiklitele eelnenud hingetõmmete ulatusega.

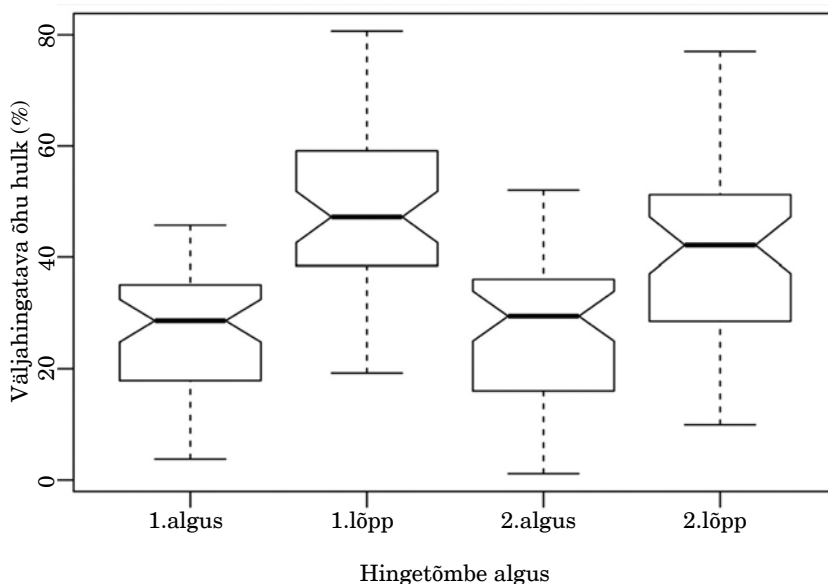
Katses kasutati kolme osalejaga spontaansete eestikeelsete vestluste materjali. Analüüsist tuli välja jätta sellised andmed, kus hingamissignaalis oli kõnega samaaegselt näha sissehingamist – see võis juhtuda näiteks mõne suurema liigutuse tõttu, mille rihmad automaatselt registreerisid. Samuti eemaldati andmestikust kõik kõnevoorud, mille algusele eelnes naermine, sest naerdes kasutatakse ära peaaegu kogu õhk mis võimalik ning seetõttu on kõnele eelnev hingetõmme pärast naermist alati väga sügav.

Katse esimeses osas keskenduti sellistele kõnevoorudele, mis koosnesid vähemalt kahest hingetõmberühmast, mille jooksul vestluspartnerid kõneleja vahele ei seganud. Vahelesegamisena ei mõelda siinjuul näiteks tagasisidepartikleid, sest neid ei planeerita vestluses ette ning seetõttu ei peeta nende produtseerimist ka kõnevooru haaramiseks (Heldner jt 2013: 137; Włodarczyk, Heldner 2015).

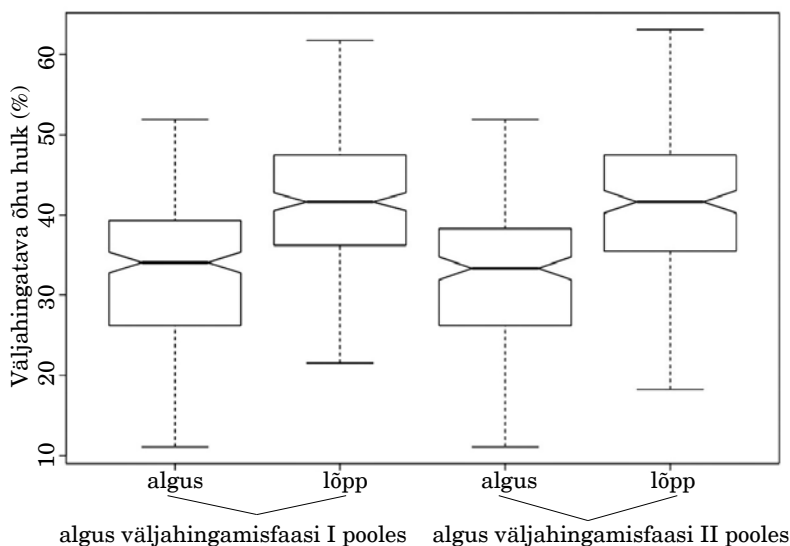
Materjalile rakendatud piirangute tõttu vähenes analüüsitavate andmete hulk 50 sobiva kõnevooruni. Ehkki 19 kõnevooru sisaldasid kolme või rohkemat hingetõmmet, oli neid põhjalikuks analüüsiks liiga vähe. Seetõttu jäid vaatluse alla vaid igale kõnevoorule vahetult eelnev hingetõmme ja sama kõnevooru sees olev esimene hingetõmme. Iga katseisiku hingamislaine väärtused normaliseeriti salvestusessioonile eelnenud kalibreerimisel kogutud kõnelejate kopsude miinimum- ja maksimummahtude järgi.

Analüüsi statistiline osa viidi läbi ANOVA testidega programmis R (R Core Team 2015), kus sõltumatu muutujana analüüsiti hingetõmbe asukohta ja sõltuvate muutujatena hingetõmbe ulatust ning õhutaseme väärtusi hingetõmbe alguses ja lõpus.

Tulemused näitasid, et kahe hingetõmbe alguses kopsudes oleva õhuhulga väärtuste vahel ei olnud olulist erinevust. Kõnevoorule eelneva ja vooru algusele järgneva hingetõmbe lõpu õhutasemeid võrreldes selgus seevastu, et need erinevad statistiliselt olulisel määral ($p < .05$). Kõik hingetõmbed algasid seega enam-vähem samalt õhuhulga tasemelt, ent lõppesid oluliselt erinevatel tasemetel (seda illustreerib joonis 5). Hingetõmmete ulatust uurides selgus, et kõnevooru algusele eelneva ja sellele järgneva hingetõmbe sügavus on statistiliselt olulise erinevusega ($p < .005$).

Joonis 5. Kõnevoorueelse (1.) ja esimese kõnevoorusisese (2.) hingetõmbe alguse ja lõpu õhutaseme normaliseeritud väärtused. Õhuhulga % tähendab suhtarvu sellest õhuhulgast, mida inimene on võimeline välja hingama (ingl *vital capacity*, VC).

Joonis 6. Tagasisidepartiklitele eelneva hingetõmbe algus- ja lõppväärtused. Hingetõmmete väärtused on normaliseeritud kõneleja kopsude miinimum- ja maksimummahtude järgi. Tagasisidepartiklite algused on normaliseeritud samal ajal toimunud väljahingamisfaasi alguse ja lõpu järgi.

Katse teises osas keskenduti seevastu tagasisidepartiklitele, mille jaoks kasutati sama andmestiku vestlustes esinenud tagasisidepartikleid, mis olid lühemad kui 800 ms. Ehkki tagasisidepartikleid võib tekitada kogu hingamistsükli vältel, on fookus siin väljahingamisfaasi partiklitel. Eksperimendist 1 selgus, et tagasisidepartiklid algavad enamasti väljahingamisfaasi alguses, aga sageli ka oluliselt hiljem. Seetõttu jaotati tagasisidepartiklid kahte gruppi selle järgi, kus nende algused produtseerija väljahingamisfaasis asusid: esimeses pooles ($N = 268$) ja teises pooles ($N = 193$). Nagu lausungite puhul, vaadeldi ka siin, kui sügav on hingetõmme enne tagasisidepartikli produtseerimist (joonis 6).

Tulemused näitavad, et tagasisidepartiklitele eelnenud hingetõmbe ulatus ega algus- ja lõppväärtused ei sõltu sellest, millal need väljahingamisfaasis tekitatakse. Tagasisidepartiklitele eelneva hingetõmbe ulatus on oluliselt väiksem kui kõnevoorude algustele eelnevad hingetõmbed. Samuti on kõnevooru algusele eelneva hingetõmbe lõppväärtus suurem kui tagasisidepartikli algusele eelneva hingetõmbe lõppväärtus.

Kõnelejad alustavad kõiki mõõdetud hingetõmbeid umbes samalt puhkeasendi tasemelt (u 30 % väljahingatavast kopsumahust), ent hingavad kõnevoorueelse hingetõmbe ajal sisse oluliselt rohkem õhku kui kõnevoorusisese või tagasisidepartiklile eelneva hingetõmbe jooksul. Samas tuleb ära märkida, et keelejuhtidelt oli erinev hulk materjali ning individuaalsed erinevused võivad samuti rolli mängida.

5. Arutelu

Artikli fookus oli kahel kõneplaneerimise seisukohalt erineval uurimisobjektidel, et uurida spontaansele kõnele iseloomulikke hingamismustreid ja käsitleda täpsemalt kahte vooruvahetuse seisukohalt olulist mehhanismi. Esiteks olid vaatluse all lausungid, mida planeeritakse ette. Täpsemalt olid fookuses nendega kaasnevad hingamismustrid, et uurida, kas lausungitele eelnevad hingetõmbed erinevad kõnevoorude alguses ja sees. Teiseks keskenduti tagasisidepartiklite (nt *mhmh*, *jajah*, *okei*) ajastusele hingamistsükli ja neile eelnenud hingetõmmete sügavusele.

Eksperimendiga 1 püüti välja selgitada, kuidas jaotuvad tagasisidepartiklite asukohad hingamismustris võrreldes muude lausungitega. Nimelt oli tagasisidepartiklite lühiduse ja suhtelise vaiksuse tõttu põhjust arvata, et nende planeerimine erineb muude lausungite planeerimisest, kajastudes ka hingamismustris. Eksperimendiga 2 uuriti, kas ja kuidas on hingetõmmete sügavus seotud kõnevooru alustamise ja hoidmise kavatsustega. Otsiti, kas kõnevoorule vahetult eelneva ja kõnevoorusiseste hingetõmmete ulatused erinevad ja kas see peegeldub hingetõmbe alguses ja lõpus kopsudes oleva õhuhulga erinevas väärtuses. Saadud tulemusi võrreldi tagasisidepartiklitele eelneva hingetõmbe ulatuse ja algus- ning lõppväärtustega.

Esimese eksperimendi eesmärk oli välja selgitada, kas tagasisidepartiklid esinevad hingamismustris vabamalt kui lausungid ja kui nii, siis kas seda põhjustab nende omadus mitte haarata kõnevooru või on see pigem seotud nende lühikese kestusega. Kõigepealt vaadeldi tagasisidepartiklite ja muude lausungite suhtelisi algusaegu nende produtseerija hingamistsükli. See-

järel vaadeldi, kuhu asetuvad tagasisidepartiklid vestluspartneri (kõnevooru hoidja) hingamistsükli suhtes, et uurida võimalikke seoseid vestluspartneri käitumisega. Selgus, et lausungi alguspunkti väljahingamisfaasis määrab selle kestus, mitte pragmaatiline funktsioon. Kui produtseeritav kõneüksus on piisavalt lühike, et selle jaoks ei pea õhku juurde hingama, öeldakse see kohe välja. Pikemateks lausungiteks tuleb aga valmistuda ja enne nende produtseerimist kopsude õhuvaru suurendada. Kuna tagasisidepartiklite esinemise määrab kõnelejal tulev info, ei tea kuulaja täpselt, millal tagasisidepartikleid vestluses produtseerida, ja selleks on keeruline valmistuda.

Oluline on, et tagasisidepartikleid ei ole võimalik muust kõnevoost eristada pelgalt nende lühiduse abil, sest lühikesed lausungid, mis ei ole tagasisidepartiklid, käitusid väljahingamisfaasi suhtes tagasisidepartiklitega väga sarnaselt. Pikemad lausungid seevastu algavad enamasti vahetult pärast väljahingamisfaasi algust. Tagasisidepartiklite esinemine vestluspartnerite hingamistsükli suhtes näitas, et tagasisidepartiklite asukoht peegeldab nende funktsiooni kinnitada uue informatsiooni vastuvõttu ja infovoo jälgimist. Noogutuste asukohta hingamistsükli uurides on Włodarczak jt (2015) sama tulemuse kinnituseks leidnud, et noogutused toimuvad samuti väljahingamis- ja sissehingamisfaasi piiril, kui kõneleja on oma jutuga lõpule jõudmas/jõudnud ja tagasisidepartikli andmine muutub relevantseks. Järelikult on võimalik, et kui tagasisidepartikli väljaütlemiseks on kopsudes liiga vähe õhku, asendatakse see noogutusega (Włodarczak jt 2015).

Teisest eksperimendist selgus, et sügav hingetõmme on tõenäoliselt suhtlemiseesmärki täitev märguanne – nii püütakse näidata, et osalejal on soov haarata kõnevoor. Ehkki sügav hingetõmme võib tähendada ükskõik kui madalalt õhusisalduse tasemelt alustatud suuremahulist hingetõmmet, algavad hingetõmbed kõnealustes katsetes kopsude puhkeasendist. Puhkeasendist allapoole sattumine on füüsiliselt ebamugav ja üldjuhul välditakse olukordi, kus kopsudes õhku nii väheks jääb. See seletab, miks suurem osa hingetõmbeid algas kopsude puhkeasendi tasemelt, mitte oluliselt madalamalt ega kõrgemalt tasemelt. Kopsude täitumisega venib ka rindkere – see on füüsiliselt märgatav ja saadab vestluspartneritele kiiresti vajaliku signaali selle kohta, et kaasvestleja on valmis rääkima hakkama. Niisiis on võimalik, et hingetõmbe ulatus üksi pole kõnevooru haaramiseks määrav, vaid kopsude õhutase hingetõmbe lõpus võib vestluse kulgu tugevamalt mõjutada.

Eelnevatest uurimustest on selgunud, et hingetõmbe sügavus korreleerub positiivselt ka järgneva lausungi pikkusega (Rochet-Capellan, Fuchs 2013). Seega on tõenäoline, et sügavam hingetõmme peegeldab pikema kõnevooru kavatsust, mis võib sisaldada mitut hingetõmmet ja lühemat kõneüksust. Kui kõnevooru alustaja annab märku (nt silmside, hingetõmbe vm abil), et tal on kavatsus edasi rääkida, võib see vähendada vestluspartnerite vahelesegamiskatsete hulka sel ajal, kui kõneleja peab tegema lühikese hingetõmbepausi. Samal ajal on võimalik, et need lühikesed hingetõmbepausid – kõnevoorusisesed madalama amplituudi ja madalama õhuhulga lõppväärtusega hingetõmbed – toimivad kui fraseerimisvahendid. Nende abil tükeldatakse kõne sobiva kestusega loogilisteks üksusteks, hõlbustades kõnest arusaamist ja selle produtseerimist.

On veel hulk lisategureid, mis võivad mängida vooruvahetussüsteemi ja hingamise vahekorras suurt rolli. Näiteks on võimalik, et kiiremad hinge-

tõmbed nõuavad suuremat õhuvoogu, mis omakorda võib tõsta hingamismüra taset. Hingamismüra võib samuti olla oluline faktor lausungite piiride paigutamisel ning toimida samal ajal vooruhoidmisvahendina.

6. Lõpetuseks

Artikli peamine eesmärk oli kirjeldada kõneplaneerimise seisukohalt kahte erinevat uurimisobjekti, et näidata, kuidas need hingamismustris väljenduvad. Vaatluse all olid seetõttu nii vooruvahetust reguleerivad vahendid hingamismustris, mida üldjuhul planeeritakse vestlustes ette, kui ka tagasisidepartiklid, mida ei saa samamoodi ette planeerida.

Eksperimentide tulemused viitavad võimalusele, et erinevus kõnevoorudele ja tagasisidepartiklitele eelnevate hingetõmmete ulatuses ja lõppväärtustes on funktsionaalne ning seotud kõneüksuse kestusega. Eksperiment 1 näitas, et tagasisidepartiklid on väljahingamisfaasis ühtlasemalt jaotunud kui lausungid, mis algavad enamasti vahetult pärast hingetõmbe lõppu. Tagasisidepartiklid on tavaliselt vaiksed ja lühikesed, niisiis ei nõua nende tekitamine suurt õhuhulka või spetsiaalset valmistumist hingetõmbe kujul. Tagasisidepartikli saab suure tõenäosusega produtseerida olemasoleva õhuhulga abil just siis, kui see vestluspartneri kõne suhtes oluliseks muutub. Eksperiment 2 näitas, et tagasisidepartiklite eel on hingetõmbed väiksema ulatusega kui kõnevoorude eel. Järelikult põhjustab tagasisidepartiklite ja lühikeste lausungite võrdsemat jaotumist hingamistsükli vähene õhuvajadus nende tekitamiseks. Seetõttu pole võimalik tagasisidepartikleid kõnevoos identifitseerida kestuse järgi, sest lühemad lausungid käituvad hingamistsükli suhtes väga sarnaselt. Lausungitele eelnevate hingetõmmete parameetrite analüüs viitab aga, et lausungitele eelnevate hingetõmmete lõppväärtus on tõenäoliselt peale lausungiks valmistumise ka suhtlemiseesmärki täitev märguanne – sellega püütakse näidata, et osalejal on soov haarata kõnevoor.

Kirjandus

- Aare, Kätlin, Włodarczak, Marcin, Heldner, Mattias 2014. Backchannels and breathing. – Proceedings from FONETIK 2014. Toim M. Heldner. Stockholm: US-AB, lk 47–52.
- Aare, Kätlin, Włodarczak, Marcin, Heldner, Mattias 2015. Inhalation amplitude and turn-taking in spontaneous Estonian conversations. – Proceedings from FONETIK 2015, June 8–10. Toim Malin Svensson Lundmark, Gilbert Ambrazaitis, Joost van de Weijer. Lund: Lund University, lk 1–5.
- ADInstruments. LabChart software and PowerLab hardware. Version 8. [Arvuti-programm.] New South Wales: ADInstruments, 2014.
- Boersma, Paul, Weenink, David 2015. Praat: doing phonetics by computer. Version 5.3.84. [Arvuti-programm.] <http://www.praat.org>
- Buschmeier, Hendrik, Włodarczak, Marcin 2013. TextGridTools: A TextGrid Processing and Analysis Toolkit for Python. – Tagungsband der 24. Konferenz zur elektronischen Sprachsignalverarbeitung (ESSV 2013). Toim P. Wagner. Dresden: TUDpress, lk 152–157.

- Butterworth, Brian 1975. Hesitation and semantic planning in speech. – *Journal of Psycholinguistic Research*, kd 4, nr 1, lk 75–87.
- Clark, John W., Yallop, Collin, Fletcher, Janet 2007. *An Introduction to Phonetics and Phonology*. 3rd ed. (Blackwell Textbooks in Linguistics.) Oxford: Blackwell Publishing.
- Conrad, B., Schönle, P. 1979. Speech and respiration. – *Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten*, kd 226, nr 4, lk 251–268.
- Conrad, B., Thalacker, S., Schönle, P. 1983. Speech respiration as an indicator of integrative contextual processing. – *Folia Phoniatrica*, kd 35, nr 5, lk 220–225.
- Couper-Kuhlen, Elizabeth, Selting, Margret (toim) 1996. *Prosody in Conversation: Interactional Studies*. Cambridge–New York: Cambridge University Press.
- Cruttenden, Alan 1986. *Intonation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Edlund, Jens, Heldner, Mattias, Włodarczak, Marcin 2014. Catching wind of multiparty conversation. – *Proceedings of the LREC2014 workshop on Multimodal Corpora: Combining Applied and Basic Research Targets*. Toim J. Edlund, Dirk Heylen, Patrizia Paggio. Reykjavík, lk 35–36.
- Euler, C. von 1982. Some aspects of speech breathing physiology. – *Speech Motor Control*. Toim Sten E. Grillner, Björn Lindblom, James Lubker, Anders Persson. New York: Pergamon Press, lk 93–103.
- Feldstein, Stanley 1973. Temporal patterns of dialogue: Basic research and reconsiderations. – *Studies in Dyadic Communication*. Toim Aron Wolfe Siegelman, Benjamin Pope. New York: Pergamon Press, lk 91–113.
- Ferreira, Fernanda, Swets, Benjamin 2002. How incremental is language production? Evidence from the production of utterances requiring the computation of arithmetic sums. – *Journal of Memory and Language*, kd 46, nr 1, lk 57–84.
- French, Peter, Local, John 1983. Turn-competitive incomings. – *Journal of Pragmatics*, kd 7, nr 1, lk 17–38.
- Fuchs, Susanne, Petrone, Caterina, Krivokapić, Jelena, Hoole, Philip 2013. Acoustic and respiratory evidence for utterance planning in German. – *Journal of Phonetics*, kd 41, nr 1, lk 29–47.
- Gardner, Rod 2001. *When Listeners Talk: Response Tokens and Listener Stance*. Amsterdam: J. Benjamins Publishing.
- Grosjean, François, Collins, Maryann 1979. Breathing, pausing and reading. – *Phonetica*, nr 36, lk 98–114.
- Gumperz, John J. 1982. *Discourse Strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heldner, Mattias, Hjalmarsson, Anna, Edlund, Jens 2013. Backchannel relevance spaces. – *Nordic Prosody: Proceedings of the XIth Conference*, Tartu 2012. Toim Eva Liina Asu, Pärtel Lippus. Frankfurt am Main: Peter Lang, lk 137–146.
- Hixon, Thomas J. 1982. Speech breathing kinematics and mechanism inferences therefrom. – *Speech Motor Control*. Toim Sten E. Grillner, Björn Lindblom, James Lubker, Anders Persson. New York: Pergamon Press, lk 75–93.
- Hixon, Thomas J. 1987. Respiratory function in speech. – T. J. Hixon, *Respiratory Function in Speech and Song*. London: Taylor & Francis Ltd., lk 1–54.
- Hixon, Thomas J., Goldman, Michael D., Mead, Jere 1973. Kinematics of the chest wall during speech production: volume displacements of the rib cage,

- abdomen, and lung. – *Journal of Speech and Hearing Research*, kd 16, nr 1, lk 78–115.
- Huber, Jessica E. 2008. Effects of utterance length and vocal loudness on speech breathing in older adults. – *Respiratory Physiology & Neurobiology*, kd 164, nr 3, lk 323–330.
- Ishii, Ryo, Otsuka, Kazuhiro, Kumano, Shiro, Yamato, Junji 2014. Analysis of respiration for prediction of who will be next speaker and when in multi-party meetings. – *Proceedings of the 16th International Conference on Multimodal Interaction (ICMI '14)*, lk 18–25.
- Jaffe, Joseph, Feldstein, Stanley 1970. *Rhythms of Dialogue*. New York: Academic Press.
- Jones, R. L., Nzekwu, M. M. U. 2006. The effects of body mass index on lung volumes. – *Chest*, kd 130, nr 3, lk 827–833.
- Konno, K., Mead J. 1967. Measurement of the separate volume changes of rib cage and abdomen during breathing. – *Journal of Applied Physiology*, kd 22, nr 3, lk 407–422.
- Krivokapić, Jelena 2010. Speech planning and prosodic phrase length. – *Proceedings of the 5th International Conference of Speech Prosody*. Chicago, lk 1–4, artikkel nr 311.
- Levelt, Willem J. M. 1989. *Speaking: From Intention to Articulation*. Cambridge: MIT Press.
- Lieberman, Philip 1967. *Intonation, Perception and Language*. Cambridge: MIT Press.
- McFarland, David H. 2001. Respiratory markers of conversational interaction. – *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, kd 44, nr 2, lk 128–143.
- McKay, L. C., Evans, K. C., Frackowiak, S. J., Corfield, D. R. 2003. Neural correlates of voluntary breathing in humans. – *Journal of Applied Physiology*, kd 95, nr 3, lk 1170–1178.
- R Core Team 2015. *R: A language and environment for statistical computing*. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria. [Arvutiprogramm.] <http://www.R-project.com>
- Rochet-Capellan, Amélie, Fuchs, Susanne 2013. The interplay of linguistic structure and breathing in German spontaneous speech. – *Proceedings of INTERSPEECH 2013. 14th Annual Conference of the International Speech Communication Association*, August 25–29. Lyon, lk 1128–1132.
- Rochet-Capellan, Amélie, Fuchs, Susanne 2014. Take a breath and take the turn: how breathing meets turns in spontaneous dialogue. – *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, kd 369, nr 20130399.
- Schegloff, Emanuel A. 1996. Turn organization: One intersection of grammar and interaction. – *Interaction and Grammar*. Toim Elinor Ochs, E. A. Schegloff, Sandra A. Thompson. Cambridge: Cambridge University Press, lk 52–133.
- Wang, Yu-Tsai, Green, Jordan R., Nip, Ignatius S. B., Kent, Ray D., Kent, Jane Finley 2010. Breath group analysis for reading and spontaneous speech in healthy adults. – *Folia Phoniatrica et Logopaedica*, kd 62, nr 6, lk 297–302.
- Watson, H. 1980. The technology of respiratory inductive plethysmography. – *Proceedings of the Second International Symposium on Ambulatory Monitoring (ISAM 1979)*. Toim F. D. Stott, E. B. Raftery, L. Goulding. London: Academic Press, lk 537–556.
- Whalen, D. H., Kinsella-Shaw, J. M. 1997. Exploring the relationship of inspiration duration to utterance duration. – *Phonetica*, kd 54, nr 3–4, lk 138–152.

- Wheeldon, Linda, Lahiri, Aditi 1997. Prosodic units in speech production. – *Journal of Memory and Language*, kd 37, nr 3, lk 356–381.
- Winkworth, Alison L., Davis, Pamela J., Adams, Roger D., Ellis, Elizabeth 1995. Breathing patterns during spontaneous speech. – *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, kd 38, nr 2, lk 124–144.
- Włodarczak, Marcin, Heldner, Mattias 2015. Respiratory properties of backchannels in spontaneous multiparty conversation. – *ICPhS Proceedings 18*. Glasgow: University of Glasgow.
- Włodarczak, Marcin, Heldner, Mattias, Edlund, Jens 2015. Communicative needs and respiratory constraints. – *Proceedings of INTERSPEECH 2015*. 16th Annual Conference of the International Speech Communication Association, September 6–10. Dresden, lk 3051–3055.
- Wray, Alison, Perkins, Michael R. 2000. The functions of formulaic language: an integrated model. – *Language & Communication*, kd 20, nr 1, lk 1–28.
- Yngve, Victor H. 1970. On getting a word in edgewise. – *Papers from the sixth regional meeting of the Chicago Linguistic Society*. Chicago: Chicago Linguistic Society, lk 567–578.

Conversational intentions as reflected in the breathing pattern

Keywords: phonetics, spontaneous speech, speech breathing, speech planning, turn taking, backchannels

The main aim of this article was to describe how two functionally different objects in terms of speech planning behave in the respiratory patterns of spontaneous speech. First, the focus was on the timing of utterances and backchannels (short feedback items signalling that the listener understands and follows the speaker) in the respiratory cycle. The second focus was on the parameters of the inhalations preceding utterances and backchannels. The article is an overview of research done in speech breathing using data from spontaneous Estonian conversations.

The data is made up of spontaneous dialogues and multiparty conversations held in Estonian and recorded at Stockholm University in 2014 and 2015. Each conversation lasted from 20–30 minutes and was recorded in high quality audio and video. Respiratory data from each participant was collected and recorded using respiratory inductance plethysmography.

The results indicate that the difference in the parameters of inhalations preceding utterances and backchannels is functionally motivated and connected to the duration of the speech units. Experiment 1 showed that the starting points of backchannels are more evenly distributed in the breathing cycle than the starting points of utterances. However, utterances as short as the majority of backchannels behave similarly and therefore backchannels cannot be distinguished in the speech flow based on their durational properties alone. Experiment 2 demonstrated that inhalations preceding utterances are considerably larger than those preceding backchannels. Backchannels are usually short and quiet, they can be produced whenever they become relevant in the course of the conversation, and as such are not produced as an attempt to take over the conversational floor. Therefore, they do not need to be planned in the same way as utterances. In addition, the amount of air in the lungs at the end of an inhalation preceding an utterance can function as a sign of taking over the floor.

Kätlin Aare (b. 1991), MA, University of Tartu, PhD Student, katlin.aare@ut.ee

ÜPRIS – OMA VÕI LAEN?

VILJA OJA

Eesti keeles üldtarvitatava adverb *üpris* päritolu on püütud selgitada mitut moodi, aga kindlat seisukohta seni ei ole. Julius Mägiste etümoloogiasõnaraamatus on esitatud kaks versiooni koos märkusega, et mõlemad etümoloogiad on vaieldavad: 1) *üpris* võiks seostuda sõnaga *ümber* (**ümperinsäk* või **ümperihinsäk* > *ümbr|is, -es* > *ümpris* või > *ümpres* > *üpris* või *üpres*), 2) eesti *üpris* on soome sõna *yppärys* vaste (EEW XII: 4100). 2012. aastal ilmunud „Eesti etümoloogiasõnaraamatus” mainitakse neist esimest varianti: „on arvatud, et vana omastusliitega vorm sõnast *ümber*” (EES: 637). Et ebaselgust ja vastuolusid põhjendada, tutvustan siin lühidalt varasemaid teooriaid.

Andrus Saareste (1938: 211) oletas, et adverb *üpris* ~ *üpres* võib koosneda kahest sõnast, milles tundmatule esikomponendile on liitunud *peris*. Sellest ideest lähtudes pakkus Juhan Viiret (1940) välja rekonstruktsiooni **üppö* + *perinsä* > *üpperinsä* > *üpris*, kus esimene osis oleks soome keeles tuntud adverb *yppö* ~ *uppo* variant, mis on võinud varem esineda ka eesti keeles, ja teise osise moodustaks sõna *perä* mitmuse instruktiivi vorm koos 3. isiku possessiivsuffiksiga (*peris* < *perin* + *nsä*). Ühtlasi kritiseeris Viiret Suure Piibli avaldamisel oletatud laenuteooriat *üpris* < saksa *überaus*, sest nii vana eesti sõna ei saa pärineda ülemsaksa kirjakeelest. Artikli joonealuse märkusena avaldas Mägiste oma seisukoha, et eeldatud soome partikli *yppö* sarnane keelend ei ole eesti keeles võimalik. Samas kirjeldas Mägiste tundmatu autori etümoloogiat, mille järgi *üpris* võiks olla kujunenud sõna *ümber* instruktiivi või illatiivi vormist ühes sellele liitunud 3. isiku possessiivsuffiksiga: **ümperinsäk*. Omalt poolt lisas ta aga kahtlusenoodi, et niisuguse arengu tulemusel tekkinud sõnakuju *üpris* pro **ümbris* saaks seletada üksnes rõhutu partikli erandliku kuluvormina (Viiret 1940: 106).

Paul Ariste välistas nii laenuvõimaluse kui ka varasemad etümoloogiad ning ühendas eesti *üpris* päritolult soome sõnaga *yppärys*, konstrueerides algseks **üppä*-tüvega nimisõna, millele on liitunud tuletusliited *-r-* ja *-üs* : *-ükse-* (Ariste 1962: 295). Märksõna **yppärys* leidsin üksnes Elias Lönnroti soome-rootsi sõnaraamatu lisavihikus rootsikeelse seletusega *medvetslöst tillstand* 'teadvusetu seisund' ning sõnad *yppäryksissä* ja *yppäryshumala*, mis väljendavad aru kaotuseni purjus olekut (Lönnrot 1930: 208). Ariste toetuski sellele allikale. Kõige rohkem sarnanevad sõnale *yppärys* soome ja karjala keeles intensiivistava partiklina või adverbina tähenduses 'täiesti, päris' tarvitatud *yp(p)ö*, *yp(p)ösen*, *yp(p)östen* (vt NS 6: 737; SKES VI: 1864; KKS: 755). Viireti teooria lähtus samuti tüvest *yppö*, mida aga Mägiste eesti sõna algkujuna või-

malikuks ei pidanud. Arvatavasti nendel põhjustel jäetigi Ariste etümoloogia EES-st välja. Et leida alternatiivseid variante sõna päritolu selgitamiseks, jälgigem esmalt selle kasutust diakroonilises plaanis.

Tänapäeva eesti kirjakeeles tarvitatakse kvantiteediadverbi *üpris* tähenduses 'üsna' koos omadussõnaga (nt *üpris ilus, rumal, vana* jt) või määrsõnaga (nt *üpris vähe, hästi, kähku* jt) (EKG I: 24; EKSS 6: 688). Kirjalikes allikates esineb sõna järjekindlalt XVII sajandi algusest peale, kusjuures tähenduse seletus pisut varieerub. Järgnevalt esitan mõned näited sõna varasemast kasutusest säilinud kirjalike andmete põhjal. Georg Mülleri jutlustes (1600) tähistab *üp(p)ris* mõistet 'täiesti, väga', nt *üpris suhr rõhmu; üpris selgkesti on meddy Iss: nick Öñis | t: paiatanuth...* (VAKK Müller 1600; Habicht jt 2000: 436). „Agenda Parva” lauses *Ommes se latz üppres ristmätä echk enne ristit?* väljendab *üppres* määrangut 'täiesti, üldse' (AP: 6). Turu käsikirjas (1925: 17) on väga suurt rahvahulka kirjeldatud nii: *se oli üppris suuri hulcka rahwast*. Heinrich Stahli sõnastikus on *üpris palju* saksa *zuviel* vasteks (Stahl 1637: 30). Johannes Guttslaff (1648) on saksa sõna *trefflich* 'suurepärane; suurepäraselt, oiuliselt' eesti keelde tõlkinud sõnaga *üppris*. Heinrich Gösekeni sõnastikus leidub rida näiteid sõnapaaridest, nagu *üppris kangke, üppris kaunis, üppris kõvva, üppris palio, üppris pehme, üppris wanna, üppris wehga*, kus adverbi tähenduseks on märgitud saksa keeles *sehr* 'väga' (Göseken 1660: 104, 115, 200, 378, 421, 444, 488; Kingisepp jt 2010: 759). XVII sajandi juhuluule keelt uurides tõi Aino Valmet muuhulgas esile Põltsamaa pastori Johann Sebastian Markardi 1656. aastal avaldatud pühenduslaulu („Auffmunterung zur Dankbarkeit”), kus *üppris* väljendab mõistet 'väga, eriti', vt värsiread *Se Mucka-Hulck ninck Oppijat / Sihn ollit üppris ussinat / Need kuhlja-Lapset pettma* (Markard 1656: 137; Valmet 1969: 109–110). Mitmes XVIII sajandil koostatud eesti keele õpetuses ja sõnastikus on variandid *üpris* ja *üpres* registreeritud põhjaeesti ehk nn Tallinna keelest samuti tähenduses 'väga', sealhulgas sõnapaaris *üpris wägga = wägga* 'sehr' (Vestring 1998 [?1730]; Thor Helle 1732: 3; Hupel 1780: 296). Tartukeelse materjali põhjal esitab Arvid Moller (1756: 164, 165) eesti *üpriz* vastetena soome *upia* (= *upea* 'tore, suurepärane'), adv *upiasi* ja rootsi *ypperst* 'suurepärane; suurepäraselt'. Ferdinand Johann Wiedemanni sõnaraamatus (1869: 1411, 1973: 1276) on *üpres, üpris* saksakeelne vaste *sehr, üpris väga* tõlkega *recht sehr* ja *üpris suur* tõlkega *sehr gross*.

Niisiis esineb sõna *üpris* vanades kirjalikes allikates sageli tähenduses 'väga' (saksakeelne tõlkevaste *sehr*). „Agenda Parva”, Guttslaffi ja Molleri materjal osutab, et lõunaeesti ehk nn Tartu keele alal võis sõnakasutus põhjaeestilisest Tallinna keelest veidi erineda, kuid pelgalt sõnaraamatu märksõna tõlge ei ole piisav semantiliste järelduste tegemiseks. Molleri ja Wiedemanni andmeil kuulub *üpris* piibli- ja kirikukeelde. Murretes leiduvad sellest sõnast tõepoolest vaid üksikteated eri aladelt (vt VMS II: 770). Seejuures Kuusalu ja Kolga-Jaani murrakus on *üpris suur* märgendiga „juhulik”, Tori murrakust kirja pandud *üpris ea elu* juures on märkus „harva”. Järva-Madise näited *üpris väga* ja *üpris suur* dubleerivad Wiedemanni sõnaraamatus esitatut ning see aines võib olla küsitleja poolt mõjutatud. Aastal 1887 sündinud Torma keelejuht on meenutanud, et tema lapsepõlves öeldi tihti *üpris kena lugu vms* ja sõna *üpris* õli enamast igas lauses, aga vahepeal seda sõna kaua uastaid ei kuulnud. Kuna rohkem teateid Tormast ega naabermurrakutest pole, ei saa selle jutu puhul välistada individuaalsusfaktorit. Võimalik, et sõna on olnud

rahvakeeles omasem saartel, kus näiteks Jāmaja *üpris kina* ja Käina *üpres ilus* esindavad väidetavalt vana murret (EMSUKA).

Et eesti keeles tänapäeval üldkasutatav sõna on murretes väga vähe tuntud ning sellel puuduvad sugulaskeeltes vasted (kui jätta kõrvale soome *yppärys*- Lõnnroti sõnaraamatust), on põhjust otsida sarnasust teiste kontaktkeeltega. Rootsi keeles on *ypperst* üldtarvitatav superlatiivi vormis adjektiivtähendusega 'parim, kõige oiivalisem, suurepärasem'. Tänapäevane *ypperlig* 'suurepärase' on moodustatud sõnast *ypper* liite *-lig* abil ja sellest omakorda adverb *ypperligt* 'suurepäraselt' (SO; RES: 1287). Murdekeelest on registreeiritud ka liiteta variante, nagu *ypper*, *ipper*, *ypar* 'suurepärase', mille superlatiivi vorm on *ypperst*, *ypprast*, *yparst* vms (Rietz 1962: 835; GO: 1209; Vendell 1907: 1131). Vanemas uusrootsi keeles väljendaski adjektiiv *ypper* mõistet 'suurepärase', komparatiivi vorm oli *yppare* (murretes ka *ypprare*) ning superlatiiv *ypperst*, *ypparster*, *ypp(e)rster* jt; vrd norra *yppar* : *ypparst*, vanataani *ypper* : *ypperst*, keskalamsaksa *upper* : *upperst* jne (Hellquist 1922: 1185, 1966: 1408–1409; SO). Elof Hellquist märgib, et adjektiiv seostub määrsõnaga *upp*, lisades, et see võib olla samast tüvest mis vanagermaani **uppia-*, kuid pigem on tegemist uusmoodustisega. Hilisemate etümoloogiasõnaraamatute järgi on *ypperst* tuletis sõnast *upp* (nt Wessén 1979: 520). Kui eesti murretes on *üpris* (~ *üpres*) vana sõna, võiks see olla laenatud rootsi või vanarootsi keelest, mille laene kohtame enim just saarte ja läänemurdes, osaliselt ka Eesti põhjarannikul. Doonorsõnaks sobib häälikuliselt ja tähenduse poolest eelkirjeldatud superlatiivivorm *ypperst* või mõni selle (murde)variant.¹ Eestirootsi murdest selle sõna kohta materjali pole, kuid väärrib tähelepanu, et seda kasutati ka soomerootsi Nauvo murdes Pärissuome (Egentliga Finland) alal ja Gotlandil (GO: 1209; Vendell 1907: 1131).

Teiselt poolt võiks laenuandjaks olla keskalamsaksa keel, kuna *üpris* esineb paljudes Saksamaal hariduse saanud vaimulike kirjutatud või tõlgitud eestikeelsetes tekstides. Keskalamsaksa sõnastikus on *upper*² saksakeelse tõlkega *der obere* ja *upperste* tõlkega *oberste*, piltlikult *angesehen*, *vornehm* ning ülikuid tähistavad liitsõnad *upper-borger*, *upper-hêre* ja *upper-man* (Lübben 1993: 452; Köbler 2014). Superlatiivi vormis adjektiivi on keskalamsaksakeelsetes ürikutes kasutatud samuti seoses ülikutega, näiteks *de uppersten herren rikes* 'riigi (või koha) kõige kõrgemad (= tähtsamad) härrad', *myd den uppersten borgheren* 'koos kõige suursugusemate linnahärradega', *de upperste vnde ouerste manck* 'kõige suursugusem ja tähtsam mees' (Schiller, Lübben 1880: 120–121). Novgorodi ja Liivimaa vahelistes kaubandussuhteid puudutavates ametlikes kirjades esineb nii *upper* (nt 1412. a: *myt upperen kopluden* 'suurepärase kaupmeestega') kui ka superlatiiv *upperste*, nt 1396. a: *de uppersten van kopluden* 'parimaid kaupmehi'; 1515. a: *van den uppersten van Nouwerden* 'kõige parematest uuendustest' (RLU: 100, 146, 307). Baltisaksa keeles olevat Pärnumaal sõna *upperste* naljatamisi tarvitatud tähenduses *hõhste*, *vornehmste* 'kõrgeim, peamine, tähtsaim, esmajärguline', piltlikult ka 'peenelt, suursuguselt', ning sellele on sõnastiku autor lisanud alam- ja keskalamsaksa sõnakuju *upperste* saksakeelse tõlkevastega *oberste* (Kobolt 1990: 277). *u*

¹ Rootsi keeles esineb seaduspära, mille kohaselt *er*-lõpulise algvõrdega sõna kompareerimisel langeb *e* välja: *ypper*, komp *ypprare*, superl *ypprast*, vrd nt *vacker* : *vackrare* : *vackrast* (RES: 1378).

² Et keskalamsaksa keeles jäeti tavaliselt umlaut ehk metafoonia kirja pildis eristamata, märkis *u* nii [u] kui [ü] häälikut.

Kokkuvõtlikult tuleb tõdeda, et sarnaselt eeltoodud (vana)rootsi ja kesk-alamsaksa sõnadega väljendab eesti *üpris* superlatiivsust, kuid neid sõnu ei ole kõigis keeltes päris ühtmoodi tarvitatud. Nimetatud germaani keelte sõnad täidavad eelkõige adjektiivi funktsiooni ning selle kõrval on vaid mõnes sõnaraamatus rootsi ja baltisaksa sõnu määratletud ka adverbina. Eesti *üpris* on tavaliselt adverb (või rõhuadverb), mis esineb koos adjektiivi või teise adverbiga. Kui tänapäeva eesti keeles näitab *üpris* mingi omaduse või hulga suhteliselt suurt (mitte maksimaalset) määra, siis vana kirjakeele tekstides väljendab see enamasti mõistet 'väga, kõige suuremal ehk ülimal määral', näidates kõrvalseisva adjektiivi superlatiivsust. Sõna *üpris* võrdlus võimalike (vana)rootsi ja kesk-alamsaksa sugulastüvedega osutas, et nii häälikulisest kui ka semantilisest aspektist sarnaneb eesti sõna rohkem rootsi vastega. Võttes arvesse ka eesti murdematerjali levikuandmeid, julgen oletada, et *üpris* on laen rootsi või vanarootsi *ypp(e)r*-tüvelise sõna superlatiivvormist. Asjaolu, et sõna *üpris* kohta murdekeeles teateid napib, küll aga esineb see sajandeid järjepidevalt vaimulikes tekstides, lubab järeldada, et tõenäoliselt *üpris* levis ja sai üldtuntuks kiriku ja Piibli kaudu.

Kirjandus

- AP = Agenda Parva. In commodiorem vsum Sacerdotum Prouinciæ Liuoniæ conscripta. Brunsbergæ: Typis Georgij Schönfels, 1622.
- Ariste, Paul 1962. Kust on pärit sõna *üpris*? – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 294–295.
- EES = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar 2012. Eesti etümoloogia-sõnaraamat. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EEW = Julius Mägiste 1982–1983. Estnisches etymologisches Wörterbuch. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- EKG = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1995. Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.
- EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veski, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009. <http://www.eki.ee/dict/ekss/> (12. IV 2017).
- EMSUKA = Eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiiv. Eesti Keele Instituut. Tallinn.
- GO = Gotländsk ordbok på grundval av C. och P. A. Säves samlingar. Kd 2 (O–Ö). Toim Herbert Gustavson. Visby: Ödins Förlag AB, 1991.
- Guttslaff, Johannes 1648. Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam. Dorpati Livonorum: Johannes Vogel.
- Göseken, Heinrich 1660. Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Anführung Zur Öhstnischen Sprache. Reval: Gedruckt und verlegt von Adolph Simon.
- Habicht, Külli, Kingisepp, Valve-Liivi, Pirso, Urve, Prillop, Külli 2000. Georg Mülleri jutluste sõnastik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12. Toim Jaak Peebo. Tartu: Tartu Ülikool.
- Hellquist, Elof 1922. Svensk etymologisk ordbok. Lund: C. W. K. Gleerups. <http://runeberg.org/svetym/> (12. IV 2017).

- Hellquist, Elof 1966. Svensk etymologisk ordbok. Kd 2 (O–Ö). Lund: C. W. K. Gleerups (3. tr).
- Hupel, August Wilhelm 1780. Ehstnische Sprachlehre für beyde Hauptdialekte, den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga–Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch.
- Kingisepp, Valve-Liivi, Ress, Kristel, Tafenu, Kai 2010. Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Tartu: Tartu Ülikool.
- KKS = Karjalan kielen sanakirja. Kd 6 (T–Ö). Toim Raija Koponen. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVI. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 25.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura 2005.
- Kobolt, Erich 1990. Die deutsche Sprache in Estland am Beispiel der Stadt Pernau. Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk.
- Köbler, Gerhard 2014. Mittelniederdeutsches Wörterbuch. 3. Auflage. <http://www.koeblergerhard.de/mndwbhin.html> (12. IV 2017).
- Lönnrot, Elias 1930. Suomalais-suomalainen sanakirja. Finskt-svenskt Lexicon. Lisäviikko. Toim A. H. Kallio. Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Lübben, August 1993. Mittelniederdeutsches Handwörterbuch. Vollendet von Christoph Walther. Kordustrück 1888. a ilmunud väljaandest. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Markard, Johann Sebastian 1656. Auffmunterung zur Dankbarkeit an Lifland. Für die Ausbreitung des gottlichen Worts daselbs. – Albert Saareste, A. R. Cederberg. Valik eesti kirjakeele vanimaid mälestisi, I. (Akadeemilise Emakeele Seltsi Toimetisi XVI.) Tartu: Akadeemilise Emakeele Seltsi kirjastus, lk 137–139. <http://www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:276630/249108/> (12. IV 2017).
- Möller, Arvid 1756. Kort Beskrifning Öfwer Est- och Lifland, Jemdtte undersökning Om Dessa Länders Inbyggares i synnerhet det Estniska och Finska Folkslagets Ursprung. Wästerås. <http://hdl.handle.net/10062/27496> (12. IV 2017).
- NS = Nykysuomen sanakirja. Kd 6 (Ts–Ö). Porvoo–Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö, 1961.
- RES = Rootsi-eesti sõnaraamat. Svensk-estnisk ordbok. Üldtoimetaja Virve Raag. (Nordistica Tartuensia.) Tallinn: Valgus, 2004.
- Rietz, Johan Ernst 1962 [1862–1867]. Svenskt dialektlexikon: ordbok öfver svenska allmogespråket. Faksimile. Lund: Gleerup. <http://runeberg.org/dialektl/> (12. IV 2017).
- RLU = Russisch-livländische Urkunden / Русско-ливонские акты. Собранные К. Е. Напьерским. Изданы Археографическою комиссією. Санктпетербургъ: Академія наукъ, 1868.
- Saareste, Andrus 1938. Agenda Parva (1622) keelest. – Eesti Keel, nr 7–8, lk 196–213.
- Schiller, Karl, Lübben, August 1880. Mittelniederdeutsches Wörterbuch, V. Bremen: Kühtmann. <https://www.rzuser.uni-heidelberg.de/~cd2/drw/F6/schill5/liste.htm> (12. IV 2017).
- SKES = Erkki Itkonen, Aulis J. Joki, Reino Peltola 1978. Suomen kielen etymologinen sanakirja. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- SO = Svensk ordbok utgivna av Svenska Akademien. Norstedt, 2009. <http://www.saob.se/so/visa.php?id=571988413> (12. IV 2017).
- Stahl, Heinrich 1637. Anführung zu der Esthnischen Sprach, auff Wolgemeinten Rath, und Bittliches Ersuchen. Revall: Druckts Chr Reusner der älter, in Verlegung des Authoris. <http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:101060> (12. IV 2017).

- Thor Helle, Anton 1732. Kurzgefaßte Anweisung zur Ehstnischen Sprache, in welcher mitgetheilet werden. I Eine Grammatica. II Ein Vocabularium. III Proverbia. IV Ænigmata. V Colloquia. Auf Gutbefinden des Herrn Autoris, mit einer Vorrede herausgegeben von Eberhard Gutsleff. Halle: Gedruckt bey Stephan Orban. <http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:100071> (12. IV 2017).
- Turu käsikiri 1925. <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/Turu/turut.htm> (12. IV 2017).
- VAKK Müller 1600 = Vana kirjakeele korpus. Georg Mülleri 1. jutlus. <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/Myller/myllerj.htm> (12. IV 2017).
- Valmet, Aino 1969. Märkmeid 17. sajandi ja 18. sajandi alguse eesti juhulaulude keele sõnavara kohta. – Emakeele Seltsi aastaraamat 14–15 (1968–1969). Tallinn: Eesti Raamat, lk 95–113.
- Vendell, Herman 1907. Ordbok öfver de östsvenska dialekterna, 4. (Skrifter utgivna af svenska Litteratursällskapet i Finland LXXIX.) Helsingfors.
- Vestring, Salomo Heinrich 1998 [?1730]. Lexicon esthónico germanicum concinnatum à S. H. Vestring. Toim Ellen Kaldjärv. <http://www.folklore.ee/~kriku/VESTRING/> (12. IV 2017).
- Viiret, J. 1940. Adverbi *üpris* algupärast. – Eesti Keel, nr 5, lk 106–109.
- VMS = Väike murdesõnastik. II. Toim Valdek Pall. Koost Anu Haak, Evi Juhkam, Marja Kallasmaa, Ann Kask, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Aldi Sepp, Jaak Simm, Jüri Viikberg. Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus, 1989.
- Wessén, Elias 1979. Våra ord. Nacka: Esselte Herzogs. <http://runeberg.org/vara-ord/> (12. IV 2017).
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1869. Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. St. Petersburg.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973. Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.

***üpris* – indigenous or loanword?**

Keywords: lexicology, etymology, Estonian

The article discusses the etymology of *üpris*, which is a common word in standard Estonian. There are different hypotheses about its origin, but still no consensus. In the 17th–19th-century Estonian writings the word usually means either 'very' or 'great; wonderfully', in the 19th century also 'rather', like to-day. Reports of its dialectal use are rare. Most probably we have here a loanword expressing superlativity. Phonetically and semantically, as well as according to dialect material the source word could have been *ypperst* (dial. also *ypp(e)rster* etc) 'the most wonderful; most wonderfully' originating in Old Modern Swedish. However, the donor language can also be seen in Low German, where *upperst(e)* (cf. the Baltic German *upperste*) means 'the most noble/important; the highest, main etc'.

Vilja Oja (b. 1945), PhD, Institute of the Estonian Language, vilja.oja@eki.ee

HENRIK VISNAPUU KIRI BERLIINIST

Sada aastat Siuru kevadest

1917. aasta kevad oli lootusrikas: oli toimunud Veebruarirevolutsioon, tsaar oli võimust loobunud, 40 000 eestlast olid marssinud Petrogradis ja nõudnud oma riigile autonoomiat. Tallinnas põletati vanglaid ja marsiti samuti. 1905. aasta poliitilised pagulased hakkasid koju tagasi saabuma. „Lilletagem nad üle!” kirjutas Artur Adson Vilde ja Tuglase, eriti Tuglase kojusaabumise puhul (Adson 1917).

Kirjanike organiseerumine oli päevakorral. Mait Metsanurga juures Tallinna Teataja toimetuses käis koos suur osa kirjarahvast, arutati kirjandusliku parlamendi moodustamist (Adson 2007: 105). Kuid aeg polnud suuremaks ühissettevõtmiseks veel küps. Noorema põlve kirjanikud leidsid, et neil on külarealistidega vähe ühist: nemad on pigem uusromantikud, sümbolistid, isegi futuristid (Adson 2007: 105–106).

17. mail 1917 asutasid viis kirjanikku (Marie Under, Artur Adson, Friedebert Tuglas, August Gailit, Henrik Visnapuu) ühingu Siuru. Sellest ajast pärineb Parikaste ateljees tehtud foto viiest siurulasest sulnipilgulise Marie Underiga keskel. Johannes Semper oli sel ajal sõjaväes, tema liitus seltskonnaga hiljem, siis tehti foto ka koos temaga. Siuru nime oli valmis mõelnud Tuglas, see on eesti rahvaluules ja ka „Kalevipojas” esinev müütiline lind, „kelle munast kord oli saanud taevas ja maa” (Visnapuu 1951: 291). Kirjanduslik ühing Siuru registreeriti ametlikult 10. juulil 1917, nüüd juba kuueliikmelisena. Esimeheks valiti Marie Under.

Ilm oli Siuru asutamise ajal haruldaselt ilus, „nagu sekundeerinuks loodus revolutsiooni ja Siuru rõõmsale elevusele,” on kirjutanud Artur Adson (1974: 54). Tulevik tundus paljutootav, nädalate kaupa viibiti kõrgendatud meeleolus: „Möödunud kirjandusliku paastu lõpp, noorte kirjainimeste kokkusaamise uudus, respekt ja huvi üksteise vastu, väljavaade saada pakitsevalt trükkimist ootava raamatu autoriks ja kõige selle taustaks revolutsiooni kevad ning kogu rahva poliitilisele aktiivsusele ärkamine – tihedamate ja rohkemate meeliülendavate komponentide ühtesattumist võis enesele vaevalt ette kujutada ja nii kestis tol kevadel siurulastel pidulik meeoleu nädalaid ja rohkemgi.” (Adson 1974: 51) Ja Visnapuu: „Me olime tollal noored ja uljad. Ideed ja mõtted kujunesid ühisvaraks. Kes õieti teab, kelle algatusi ja kelle mõtteid teostati. Me ei koonerdanud vaimukusega. Iga kirjanduslik uljus leidis üldist tunnustamist ja poolehoidu.” (Visnapuu 1951: 282) Kirjanduslikult kõige kogenum siurulastest, Friedebert Tuglas, nägi asju laiemalt: „Elame hetkel, mis on eesti rahva kohta saatusliku tähendusega: kas üles poliitilise ja kultuurilise iseseisvuse poole või jälle tagasi endise ainelise ja vaimse orjapõlve ahelaisse. [---] Nüüd või ei iialgi enam – teie loojad ühiselu ja poliitika, ajaloo ning kul-

tuuri alal! Nüüd või ei ialgi enam – teie unistajad ja realistid, mõtlejad ja tegude tegijad, luuletajad ning sõjamehed!” (Tuglas 2001: 64–65)

Kohe algusest peale oli plaanis koguteose – Siuru albumi – väljaandmine, samuti raamatute kirjastamine. Avaldamist ootasid Underi „Sonetid”, Visnapuu „Amores”, Gailiti „Saatana karussell”, Semperi „Pierrot”. Olud revolutsioonide- ja sõdadeaegses Eestis olid äärmiselt ebasoodsad, kollitas paberipuu-dus, noortel kirjanikel polnud muidugi ka raha, Saksa ja punaste okupatsiooni ajal seati taas sisse tsensuur.

Kohe hakati kavandama Siuru õhtut Estonia teatris, mis toimus 25. septembril 1917. Sellest ja Siuru loteriist loodeti saada tulu trükikulude katmiseks. Õhtu proloog oli Sänna trubaduurilt Artur Adsonilt. Semper luges ette pika novelli „Üle kanarpikuse palu”, Under oma uue luuletuse „Kurvad rõõmud”, Tuglas novelli „Kangastus”, Visnapuu retsiteeris poeese, refrääniks rida „Ah, armastan, ah, armastan”, Gailit luges efektselt oma „Saatana karusselli”. Lõpuks esitasid Estonia näitlejad „halekoleda draama viies vaatuses” Kitzbergi „Veli Hennu” või „Hennu velje” ainetel, tegelikult lühikese groteski, peaosades Estonia näitlejad Paul Pinna ja Eduard Türk (Adson 1974: 56–57, 2007: 123; Adson, Tuglas 2011: 153).

Aegsasti oli hakatud kavandama ka loteriid, mille pileteid müüsid Gailit, Visnapuu ning nende sõpruskond aplombikalt „kogu suve”. Loteriivõitudeks olid muude hulgas Erna Villmeri suudlus, Marta Lepa pats, *rendez-vous* Ella Ilbakuga, August Gailit ja Henrik Visnapuu veerand tundi võitja käsutuses, pudel konjakit, kapsapea, hobune, lehm, siga jne. Kapsapea oli ehtne ja hiljem oli kapsalehti kõikjal Estonia koridorides, koduloomad seevastu pärinesid Stude kondiitriarist (Visnapuu 1951: 292).

Siuru õhtuks olid saanud valmis Underi sonetid, seda raamatut müüdi Estonia fuajees mõnisada eksemplari. Õhtu sissetulek andis võimaluse kuluka albumi väljaandmiseks (Adson 1974: 57).

Arvestajad olid õhtu kordamineku suhtes üsna kriitilised. Hugo Raudsepale jättis kogu see „individualismi internatsionalism” „vaimlise tühjuse tunde”, eelnevat reklaami nimetas ta „ameerikalikuks”; teatrimees Karl Menning kritiseeris kirjanike esitust, kuid eriti pahandas teda pilaetendus auväärt Kitzbergi tekstiga¹ (Raudsepp 1917; Menning 1917).

Album sai valmis 10. novembriks 1917. Selle ilmumist tähistati Siuru õhtuga Viljandis. Tuglas pidas seal kõne „Kirjanduslikud väljavaated” (vt Tuglas 1917, 2001).

1917. aastal ilmus Siuru kirjastuse märgi all lisaks albumile ja „Sonettide” kahele trükile veel Adsoni „Henge palango”, Visnapuu „Amores”, Semperi „Pierrot”, Gailiti „Saatana karussell” – kokku kaheksa raamatut, mis on üks kuuendik 1917. aastal ilmunud ilukirjanduslike teoste koguarvust (Eelmäe 1981: 26).

Siurulaste ja Siuru väljaannetega oli seotud ka rühmitusse mittekuuluvaid kirjanikke: Aino Kallas, Villem Ridala, Gustav Suits, Aleksander Tassa, Richard Roht. Raskelt haige Jaan Oks oli siurulaste, eriti Adsoni, hoolealune, hiljem anti välja tema teoseid. Siuru kirjanduslikest mängudest sündis ka üks eesti kirjanduse võluvamaid fiktsionaalseid tegelasi – Arthur Valdes, kelle luuletusi avaldati Siuru albumites. Tema elust ja teostest kirjutas Tuglas

¹ August Kitzberg oli etenduseks loa andnud (Visnapuu 1951: 292).

esseenovelli. Valdes oli kollektiivne pseudonüüm, lisaks Tuglasele kasutasid seda nime teisedki. Hiljutises minevikus ka Jaan Kross oma „Paigallennus”.

Siuru oli kirjanike ühing, kuid siurulastel oli palju sõpru ka noorema põlve kunstnike hulgas: Nikolai Triik, Ado Vabbe, Otto Krusten, Jaan Koort, Peet Aren, Konrad Mägi jt. Nikolai Triik on Siuru embleemi autor, Vabbe illustreeris albumeid, Otto Krusten populariseeris Siurut karikaturistina ajakirjanduses.

1919 anti Siuru kirjastus üle Carl Sarapi Odamehele.² Siurulased said tasu trükilao ja paberi eest, Odamees kohustus välja andma siurulaste teoseid. Artur Adson peab seda Siuru lagunemise alguseks (Adson 2007: 167). Ka Visnapuu kahetseb kirjastusest loobumist nii oma allpool avaldatud kirjas kui ka paguluses ilmunud mälestustes. Tõeline konflikt sündis siiski Gailiti pamfletist „Sinises tualetis daam” Marie Underi kohta (Gailit 1919). Tekkinud tüli tõttu astusid „pahad poisid” Gailit ja Visnapuu Siurust välja. Uuteks liikmeteks – et oleks ikka kuus krüsanteemi,³ kirjutab Visnapuu – said Alle ja Barbarus (Visnapuu 1951: 299).

Tundub, et teatav temperamentide ja stiilide konflikt oli Siurus algusest peale olemas. Kõik algas kevadest, vabanemisjoobumusest ja mängust, kusjuures esialgu haaras mäng kaasa kogu seltskonna. Üksteist kutsuti hüüdnimedega nii kõnes kui ka kirjas. Marie Under oli Printsess ja Artur Adson tema Paaž, Visnapuu oli Vürst, Gailit Ge. Tuglast kutsuti Felixiks nagu tema romaani „Felix Ormusson” tegelast. Semper oli Asm, vihje Otto Ernsti romaani „Asmus Semperi noorusmaa” nimategelasele (sks k 1904, ee k 1928). Aga kui siurulased hakkasid end nimetama santlaagriteks, siis Adsonile see ei meeldinud – Printsess ei olnud ometi mingi santlaager! (Adson 2007: 113) Adsoni mälestustest jääb mulje, et temale ja Printsessile ei meeldinud nii mõnedki värvikad tembud ja boheemitsemised, mis ometi lisasid kirjanduslikule rühmitusele värvi ja tuntu. Ta nimetab Gailitit ja Visnapuud Siuru vasakpoolseks, Underit ja ennast aga parempoolseks tiivaks. Tuglas oli tasakaalustaja, Semper kõikus kord ühele, kord teisele poole (Adson 2007: 109).

Tagantjärele meenutavad oma Siuru kirjanduslikku noorpõlve hea sõnaga nii Visnapuu kui ka Adson.

Siuru lõpetas tegevuse 1919, tekkis sotsiaalsem Tarapita. Hakati tegema ettevalmistusi kõiki kirjanikke koondava ühingu loomiseks. Eesti Kirjanikkude Liit sündiski 8. oktoobril 1922, järgmisel aastal hakkas ilmuma Looming ja 1925. aastal sai ametliku heakskiidu Kultuurkapital, mis oli sündinud eeskätt kirjarahva kirjanikupalkade eest peetud võitlusest.

Visnapuu ja Gailiti ägedusel ja loomingulisel temperamendil oli oma roll selles, et Siuru lõpetas tegevuse. Siiski oli Siuru neile oluline, parlamentaarne ja tasakaalukas Eesti Kirjanikkude Liit koos oma vastasutatud ajakirjaga ei rahuldanud nende mängulist, tihtipeale üle piiride perutatavat vaimsust eriti algusaastatel, nagu näitab siin avaldatud Visnapuu kiri. 1923. aastal viibisid mõlemad Siuru santlaagrid Saksamaal ja omavahelistest vestlustest on nähtavasti tekkinud idee: Siuru tuleb reanimeerida! Plaanid on konkreetsed ja utopistlikud: kõik peab jätkuma nagu 1917. aastal! 1924. aasta sügiseks

² Juba 1918 oli Odamehe ja Siuru ühiskirjastamisel ilmunud „Siuru” II.

³ Adson nimetab seda, nagu oleks siurulasi nimetatud „kuueks krüsanteemiks”, müüdikeks, „millega taheti märkida, et me kõik krüsanteemidega uhkustasime. Peale Gailiti ja Visnapuu ei kandnud meist keegi krüsanteemi, ei nõopaugus ega käes.” (Adson 1974: 50–51)

peab ilmuma Siuru IV album! Me ei tea, mida vastasid Visnapuule Paaž ja Printsess, sellest Berliinist saabunud mõtteuiust pole Adson kirjutanud ka oma „Siuru-raamatus”. Ja Visnapuu ise pole seda samuti meenutanud oma mälestusteraamatus „Päike ja jõgi”. Tõenäoliselt poleks Adson olnud enam nõus pühendama end täielikult uue Siuru majandusasjade ajamisele. Ja albumite kokkupanija ning seltskonna tasakaalustaja Tuglase aeg kulus nüüd ju täielikult kirjanike ajakirja Looming toimetamisele. Ainsa töötajana, ka korrektorit polnud ametis.

Nii et käesolev kiri on omamoodi mineviku- ja nooruseigatsus, Siuru-igatsus, nostalgiline ja täitumatu katse naasta kunagisse kuldseks ja lõbusasse noorusaega. Kõike seda saabuva keskea ja auväärseks klassikuks saamise künnisel.

Henrik Visnapuu Marie Underile ja Artur Adsonile¹

Berliin

29. sep. 1923.

Väga armastet ning avvustet printsess ning paaž. Pidin teile juba varem kirjutama, kuid tahtsin ära oodata Liidu koosoleku² tagajärgi. Ajalehtede järele on väga raske aru saada, mis sääl lahti oli, kuid üks on minule selge, et kui Liidu juhatus edaspidigi nii passiivseks jääb, et meie siis selle kirikuaias rahun varsti ära hallitada võime.

Ning see rahu ei vasta enam kaua elavale inimesele. Minu arvamise järele peab Liit jääma kui ametiühingline ettevõtte ning sellen suunan tuleb teda ka tõugata, kuid et jälle aktiivselt elada, värskelt ja häätujulikult, selleks tuleb moodusta uued rühmitused, mille külge võiks panna oma teosügelevad käed. Olen oma „V. M.” arvustuse ka sellelt seisukohalt kirjutanud,³ et n e n d e Looming⁴ kindlad jalad alla saaks, see ametlik ning julgusetu Looming.

Aga selle kõrval elujõulisena ja vabana elagu uvvesti „Siuru”. Pole tarvis enam oma jõudu kuluta asutusele, mille impotents on silmaga nähtav.

Meie oleme kord teinud kõigesuurema lolluse sellega, et likviteerisime Siuru ning Siuru kirjastuse, oleksime praegu suure kirjastuse ning rahade juuren. Olime naiivid uskuden Sarapisse,⁵ kuid ei ole vaja uskuda nagu välja tuleb, teistesse, vaid endasse. Olime vast meie Gee’ga suuremad süüdlased.⁶

Kuid ei ole veel hilja kõike otsast alustada. Sellest tuleb jälle usku ning rõõmu; oleme kogenud, oleme vastamisi minnen õppind ära tundma ning äranägema, et meil aega veel küll een on: oleme veendund iga siurulase oma ning iseseisva kirjandusliku tegevuse väärtusesse ning oleme näinud, et üks uus noorpõlv, kes kirjandusen meie asemele võiks astuda, alles lapsenähkmeil on. Nõnda siis, meil on aega ning jõudu.

Alustame oma kalkureerit kirjastuse uvvesti ning jätkame Siurut. Tuleva sügiseks Siuru IV, suur 15–18 trükipoognaline ning nõnda iga aasta suur raamat, mis oleks lugemiseväärt, müüme jälle kohvikuten ning turupääl. Tuleb jälle elulust tagasi. Kirjanikkude Liit ütleb, et olla jõudude puudus (milline bankroti tunnistus, et häbi nendel ei ole!), korraldame Siuru päevad, meil on poolehoidjaid ning ka jõude. Meie oleme vabad, meie teame, kes tahab meid toetada ning tunneb kaasa, olgu hääd, kes ei taha, käigu kuradille. Meil mõni mure või popsikoht Loomingu näol käen!

Kui teie pool veel vana Siuru arm roostetand pole, lööme käed, mis on aastate jooksul kogeden õppind vastastikku üks teist austama ja hindama, kokku ja purjed üles ning paks kollane siidi Siuru lipp masti.⁷

Meie kavatsus Gee'ga on järgmine. Meie tuleme tuleva juunikuul Eestisse, sirutame koivi, teeme eeltöid ning sügisel lööme lahti Siuru sügispäevad!

Albumi jaoks aga alaku eeltööd kohe. Minu poolt saaks 2000–3000 rida poeem, Geelt 6 trükipoognat romaan,⁸ tihedamalt trükkida, umbes 3–4 Loomingut. Esimen, s.o IV Siurun oleksid esindet ainult siurulased, järgmistesse võiks võtta jälle sõpru, aga ükskord peab ometi mõni asi ilma Grünthalita algama.

On lootust, et natukene raha võib laenuks saada, peaks teadma, kas „Päeva-lehe” kirjastuse juuren krediiti saaks, kui meie tahaksime albumi sügiseks Siuru päevaks välja saada. Hää oleks, kui paaž sen suhten ääriveeri maad kuulaks. Pikemaist albumi töist teeksime äratrükid ning kirjastusel oleks algus. Nüüd on tutvusring laienenud, võimalusi rohkem, paneme oma energia jälle tööse ning vahetame jälle ta kullaks ning kuulsuseks.

Kõige rohkem kardame meie Tuglase pärast. Loomulik oleks, et Loomingu toimetamine siis läheks kellegi mittesiurulase, näituseks Suitsi kätte. Kuid järele kaaludes võiks isegi Tuglas Loomingut toimetada. Oleks küll pahem, kuid Tuglas ei tahaks vist omast kohast lahkuda.

Eesti rahvale üks koguteos aastaks, milles ka lugemist oleks, nii 2000 eksemp. See peaks müübuma. Kuid ainult pikemad luuletuskükli, pikemad artiklid-esseed ning leheküljerikas koguteos!

Selle juuren võiks tarvilikul korral olla mõeldavad löökvihud, väikse arvu- lised ning lühiartiklilised. Mõtelge tööde pääle ning räaki[gle ning selgitage asja kohapääl olevate siurulastega. Ning teadustage juba kohe omi arvamusi.

*Kõige parema tervitusega
HVisna*

Kommentaariid

1. KM EKLA, f 180, m 4: 29. Henrik Visnapuu kirjad Karl Arthur Adsonile. 24. XII 1917 – 1. X 1927 ja dat-ta.

2. Kirjanikkude Liidu korralised aastakoosolekud toimusid esimestel aastatel septembrikuus. Visnapuu nimetatud koosolek toimus 23. septemb- ril 1923. Kohal viibis 12 kirjanikku, umbes kolmandik liikmeskonnast, lisaks mõned külalised. Vaba Maa sisukokkuvõtte põhjal (millest Visnapuu ilmselt oma kirjas kirjutab) arutati peamiselt mitmesuguseid majandusprobleeme, sh aprillikuust ilmuma hakanud Loomingu kulusid. Etteheiteid oli Loomingu sisule: Barbarus leidis, et äsja ilmuma hakanud ajakirjal ei ole piisavalt „vaim- list ilmet”. Arutati ka Visnapuu ettepanekut asutada Kirjanikkude Liidu kir- jastus. Selle ettepanekuga tegelemine jäi liidu juhatuse ülesandeks. Vt Vaba Maa 25. IX 1923, nr 219.

3. Visnapuu on andnud ülevaate Loomingust nr 4: Vaba Maa 15. IX 1923, nr 211. Eriti kiidab ta selles numbris ilmunud Richard Rohu novelli „Viimne kevad”.

4. Visnapuu kõneleb „nende Loomingust”, ometi on ta ise olnud Loomingu algaegadel üks kõige enam avaldatud autoreid. 1923. aastal on tema luulet

avaldatud ajakirja 1. ja 2. numbris, nr 6–7/8 on ilmunud poeem „Armastus – surm”. See poeem on lõpetatud 27. septembril, st kaks päeva enne siin avaldatud kirja kirjutamist.

5. Siuru kirjastus anti üle 1918. aastal Tartus asutatud Odamehele, mille omanik oli Carl Sarap (1892–1942). 1919. aastal andis see kirjastus välja kirjandus-, kunsti- ja teadusajakirja Odamees (tegevtoimetaja F. Tuglas), seejärel nädalalehte Odamees (tegevtoimetaja A. Alle), edaspidi (1922–1929) veel üht Odamehe nime kandvat kultuuriväljaannet. Kirjastus lõpetas 1927. aastal pankrotiga. Oma edasises elus huvitus Sarap fotograafiast ning pildistas kodumaa loodust, ehitisi, linnavaateid, talusid. Temast kujunes selle perioodi üks silmapaistvamaid fotograafe. 55 aastat hiljem käis fotograaf Peeter Tooming Carl Sarapi radadel ja pildistas samu kohti ja vaateid. Sarapi ja Toominga paralleelfotodega on ilmunud 9 fotoraamatut Eesti linnadest ja maakondadest.

6. Vt saatesõna.

7. Keiserliku Saksamaa kapituleerumise ja Eesti vabanemise puhul okupatsioonist kavandati Tartus 1918. aasta novembris manifestatsiooni. Selleks puhuks valmis kuldkollasest siidist lipp, millele kunstnikud maalisid Siuru embleemi – Siuru ingli, nagu seda kutsuti. Lipu olevat enamlaste kartuses hävitanud Konrad Mägi (Adson 2007: 165–166; Visnapuu 1951: 290).

8. 1922. aastal on Gailit teatanud, et tal kaks romaani valmis olevat (vt Odamees 1922, nr 1, lk 33). Võimalik, et üks neist romaanidest oli „Purpurne surm” (1924), mille üks katkend ilmus 1920. aastal ajakirjas Ilo (nr 9). Võimalik, et Visnapuu peab oma Siuru uue albumi kavandis silmas just seda romaani. Gailiti järgmine romaan – „Toomas Nipernaadi” – ilmus 1928.

Tänan Brita Meltsi ja Elle-Mari Taliveed, kes aitasid kaasa selle publikatsiooni teokssaamisele.

Saatesõna ja kommentaarid: MALL JÕGI

Kirjandus

Adson, Artur 1917. Lilletagem nad üle! – Tallinna Teataja 3. V, nr 96.

Adson, Artur 1974. Marie Underi eluraamat. I. [Lund]: Vaba Eesti.

Adson, Artur 2007. Siuru-raamat. Tallinn: Tänapäev.

Adson, Artur, Tuglas, Friedebert 2011. Paaži ja Felixi kirjavahetus 1917–1944. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

Eelmae, August 1981. Kirjanduselu revolutsioonide ja kodusõja aastail. – Eesti kirjanduse ajalugu. IV köide, 1. raamat. Aastad 1917–1929. Tallinn: Eesti Raamat, lk 216.

Eesti kirjanikkude liit. Aastakoosolek 23. sept. s. a. Tallinnas. – Vaba Maa 25. IX, nr 219.

Gailit, August 1919. Sinises tualetis daam. (Paradoksid luulest ja Marie Underist). – Postimees 27. VIII, nr 182.

Gailit, August 1920. Katke romaanist „Purpurne surm”. – Ilo yheksas, lk 10–30. Kirjanik August Gailit 1922. – Odamees, nr 1, lk 33.

Manning, Karl 1917. Siuru-õhtu „Estonias”. – Päevaleht 27. IX, nr 218.

Raudsepp, Hugo 1917. Siuru. – Tallinna Teataja 28. IX, nr 219.

- Tuglas, Friedebert 1917. Kirjanduslikud väljavaated. Kõne, peetud „Siuru” õhtul Viljandis „Koidu” saalis, 10. nov. 1917. – Sakala 13. XI, nr 131.
- Tuglas, Friedebert 2001. Kirjanduslikke väljavaateid. Kõne, peetud „Siuru” õhtul Viljandis „Koidu” saalis 10. novembril 1917. – F. Tuglas, Kogutud teosed 9. Kriitika V. Kriitika VI. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 61–65.
- Visnapuu, Henrik 1923. Kirjandus. „Looming” nr 4, august. Eesti kirjanikkude liidu kirjastus. – Vaba Maa 15. IX, nr 211.
- Visnapuu, Henrik 1923a. Kurbus tuli mu tuppa. – Looming, nr 1, lk 21.
- Visnapuu, Henrik 1923b. Paratamattus. – Looming, nr 2, lk 84.
- Visnapuu, Henrik 1923c. Armastus – surm. – Looming, nr 6, lk 401–405, nr 7/8, lk 481–485.
- Visnapuu, Henrik 1951. Päike ja jõgi. Mälestusi noorusmaalt. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.

„...IGAVUST OMALE OTSIDA?”

Sada hetke eesti luules. Valinud, koostanud ja kommenteerinud Rein Veidemann. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2016. 222 lk.

Kirjandusuurimises eristatakse lingvistilisi ja bibliograafilisi koode, mõeldes viimase all väljaande füüsilist olemisviisi (liik, paber, kujundus, tüpograafia, pildid, hind jms). Iga tekst paigutub füüsilisse ümbrusesse, mis hakkab tööle lugemist mõjutava koodina. Teisisõnu, iga uus bibliograafiline kood loob näiteks luuletuse uue versiooni, mille kaasautoriks on bibliograafilise koodi loojad.¹

Alguses oli ajalehe Postimees nädalalõpulisa, kuhu suvalisi luuletusi oli pistetud Rein Veidemanni sõnul selleks, et „pikemate tekstide kõrval oleks tundelist hingamisruumi ja kujunduslikku vaheldust” (lk 6). Tegu oli juhtumiga, milles luuletus oli määratud olema pigem kujundusvahend ehk ise bibliograafilisse koodi kuuluv nähtus. Veidemann tegi sellest luuleloolise sarja, valis tekstid ja autorid, rühmitas luuletajad põlvkondade kaupa ja lisis kommentaarid, milles avanevad luuletajate „hierarhiad, panuste määr, eripärad ja kuuluvus” (lk 7). Ja liigutas luuletused vähemalt osalt bibliograafilisest koodist välja.

Selle järel raiusid Veidemann ja Eesti Keele Sihtasutus need sada luuletust raamatusse. Siin ei ole luuletused enam kujundusliku vahelduse kandjad. Vastupidi, neist on saanud primaarsed lingvistilise koodi loojad. Luuletus ei ole enam tundeline hetk poliitika, sotsiaalia

jms vahel, tema ümber on teised luuletused, omasugused. Sealjuures on iga luuletus saanud omaette paariskülje, et suhelda ennekõike oma autori pildi ja koostaja kommentaariga. Ei maksa tähelepanuta jätta ka seda, et iga luuletus on saanud numbri. Kahe luuletuse lugemise vahele ei jää seitse päeva, vaid üksnes lehepööramise hetk. Kogumik ise paigutub teiste antoloogiate sekka, mida koostaja saatesõnas eraldi esile tõstab. Niisiis, see pole enam tarbeluule tarbekontekstis. See on antoloogiline luule, mille bibliograafilise koodi loob antoloogia kui nähtus.

Vahepala. Igasuguseid luuleantoloogiad ilmub juba aastaid nagu seeni pärast vihma. Millal oli vihm, pole küll päris selge. Suur osa neist on silmaga nähtavalt kirjastuste rahamasinateks mõeldud (stiilis „XX armastusest”). Ega selles pole ju midagi halba. Sellisest antologiast on alati kasu. Saab tsiitaate, saab luuletuse õnnitluskaardile kirjutamiseks ja kas või kartulisalati reklaamiks. Romantiline kliše luuletaja ja raha antagonismist peaks olema ammu surnud. Raha eest luuletuste kirjutamise tõstsid Eestis ausse juba etnofuturistid enam kui 25 aastat tagasi, avaldades märtsis 1989 ajalehes Edasi kuulutuse: „Kirjutame luuletusi [---].Töö kiire ja korralik, tasu kokkuleppel.” Aga läheme selle antoloogia juurde.

Kõigepealt valik. Antoloogia on alati tihe valik ja see on põhimõtteliselt koostaja õigus. Seda ei saa kuidagi vigaseks või valeks kuulutada. Siis pole see enam selle koostaja õigus. Aga vaadata võib, keda ja mida on valitud.

Autorid katavad kogu eestikeelset luulelugu. Ligi kolmandik on naisi,

¹ J. J. McGann, What is Critical Editing? – J. J. McGann, The Textual Condition. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1991, lk 56 jm.

geide/lesbide arvu ei tea, teada nimed on sees. Ühe-teksti-mehed/naised kõrvuti suurnimedega, keskpärasused kõrvuti geenistega. Kõik oma üheainsa tekstiga võrdsed saatuse ja trükivärvi ees. Ega teha pole midagi. On ju selge, et eesti luules ei ole sadat geeniuust. On mõni geenius ja heal juhul paarkümend suurt luuletajat. Ja ühe-luuletuse-mehelt saabki valida vaid selle ühe luuletuse. Pigem ma mõtleksin vastupidi. On väga hea, et saja nime sekka on mahtunud ridamisi pooleldi või päriselt unustatuid. Sisukorda vaadates oli minu jaoks ainus täiesti tundmatu autor Arved Paul. Aga valik muutus selgeks, kui sain luuletuse saatesõnast teada, et see on Toomas Pauli isa. Siis pole midagi lisada.

Luuletuste valimise üheks aluseks on luulehetk. See tähendab luuletust, millesse koonduvad selle autori luule olulised tunnused (nii viitavad vähemalt Ivar Grünthali ja Jaan Kaplinski kommentaarid). Kui palju on antoloogias selliseid tüviluuletusi, vajaks iga luuletaja juures põhjalikku läbikatsumist. Minul neid teadmisi 100+1 luuletaja kohta ei ole. Aga nende kohta, kelle luulet ma tunnen, võib küll öelda, et väga vähe. Ja näiteks Kaplinski juures kirjutab Veidemann küll ühest sellisest tekstist, aga raamatusse valib hoopis teise. Nii et luulehetk selles mõttes ei ole kuigivõrd tegeliku valiku aluseks.

Teiselt poolt on valiku aluseks hetk luuletuses. Iga selline hetk on muidugi individuaalne, aga minu jaoks koorus välja viis selgemat keset (ühes luuletuses võib olla loomulikult koos mitu hetke, seetõttu on lisatud luuletajanimed üksnes näited).

Kaks hetke on armastus ja surm, vana hea romantika tippphetked. Siin on nii lihtsalt armastuse hetk (Anna Haava), armastuse tulematajäämise tajumise hetk (Debora Vaarandi) kui ka keelatud armastuse hetk (Karl Ristikivi). On seksuaalsuhte hetk (Marie Under) ja ka seksioõ järgne avastus, et neitsi oli juhtumisi „gonokokiline” (Ralf Rond). On surma tajumise hetk (Ilmi Kolla), isa surmahetk (Erni Krusten) ja

ka enesetapuhetk (Toomas Liiv). Siiski oli eeskätt armastuse hetki üllatavalt vähe.

Teise olulise hetkepaari moodustavad veidi tinglikult öeldes tulevik ja minevik. Üks on tulevikku uskumise jõudu andev hetk, millega seostub ka usk Eestisse. Olgu hetk ise siis Kuldrannale jõudmine (Ado Reinvald), ööbiku laul (Gustav Wulff-Õis) või jürikuine kevade alguse aimus (Juhan Smuul). Selle paari teiseks pooleks on harras, vaikne hetk, mis tihti viitab kuhugi minevikku ja mille oluliseks tuumaks on headuse tajumine kõigele vaatamata. See võib olla lapsepõlve kaunis hetk keset maailma sünget elu (Arved Viirlaid), kodune õhturahu (Paul Haavaoks) või lihtsalt kodu jäävus (Ellen Niit). Aga see võib olla kas või õunasöömise hetk ja sellest kasvav maailma igavese kordumise mõte, milles on rahu ja rõõm (August Sang). Sellega koos käib eesti luulele nii omane aja kordumine erinevates eluhetkedes, eri kohtades ja aegades, taevast kuni Lasnamäe ja sitani (Ivar Grünthal, Hasso Krull, Aado Lintrop, Indrek Hirv, Kalev Kesküla, Karl-Martin Sinijärv).

Ja muidugi on üle kõige igavikku avav hetk. Suurim osa luuletustest kor-dab ikka vana tõdemust, mis kuulub romantilis-sümbolistliku luule tuuma: luule, see on hetkes avanev igavik, milles antakse näha Suurt Pilti (Juhan Viiding) või igavest teed (Ernst Enno). Selle teema servi raamivad hetke ja igaviku alatine pinge inimeses (Jaak Jõerüüt), aja seiskumine kodus (Mari Vallisoo), ainsana olemas olev ja alles jääv praegune hetk (Artur Alliksaar) ning kiir-inimeste aeg, mil hetked ei ole enam meie päralt (Veronika Kivisilla).

Nende kõrval on muidugi luuletused, mis neisse viide põhirühma ei mahu, ning lisaks luuletused, milles hetke selles mõttes ei ole. On lihtsalt luuletamise hetk, mil luuletaja kirjutab. Nende luuletuste teemad on üsna needsamad mis hetkedelgi, teisisõnu eesti romantilis-sümbolistliku luule tüüp-teemad. Armastus, surm, tõde, aja igavene ringkäik, igavik jm. Tekste järjest lugedes hakkab aga kumama üks

pidevalt korduv motiiv, mis koostajat teadlikult või ebateadlikult juhtinud on. Evangeelne kuulutus, soov anda lootust, lohutust ja julgustust. Miski peab olema püha.

Kõige huvitavam küsimus igas antoloogias on see, kes on puudu, väljas, teisel pool piire. Vanemast luuleajast on kanoonilistest nimedest puudu Jaan Bergmann, Jakob Liiv, Villem Grünthal-Ridala ning ikka ja jälle õnnetu luuletajasaatusega Marie Heiberg.² Uusim aeg on niikuinii alles segane ja subjektiivsus paratamatu (nt puuduvad Aare Pilv ja Kalju Kruusa). Aga mõni väljajätt torkab süsteemselt silma.

Puuduvad punkarid (Tõnu Trubetsky, Merca, Villu Tamme), Contra ja Priidu Beier. Ühesõnaga, puudub tänavakeelne ja tänavameelne madal maailm, samuti nali, mis on Euroopa kultuuris antiigist alates madalasse kihti kuulunud. Nendega koos puuduvad ka eesti luule madalad hetked.

Puuduvad Jürgen Rooste, fs ja Maarja Kangro. Ja muidugi (:)/kivisildnik. Ehk siis viimase kolmekümne aasta kõige kriipivamad luuletajad, julmade hetkede kirjanikud. Ka tõeliselt julmad hetked pole selle raamatu jaoks. Aga ei ole igapähele antud kummardada tänulikult Kivisildniku ja mao ees. Ega ka vist Maarja (Kangro) ees.

Iga luuletuse juurde käib koostaja kommentaar. Ütlen ette, nüüd muutunud sapiseks, sest kommentaarid ei ole mu arvates tasemel.

Kõigepealt, nende ehituses ei paista mingit süsteemi ega loogikat. Iga kommentaar on ise nägu. See sobis üsna hästi ajalehte, kus ilmus üks kommentaar korraga ja keegi ei mäletanud eelmise nädala kommentaari sisu. Aga koos mõjuvad nad eklektilise ja juhusliku pudruna, mis vajanuks tugevat toimetajakätt.

Kommentaariide maht on paratamatult väike ja selle tõttu tekst tihti hüp-

lik või katkendlik. Kahjuks on aga hulku ruumi kulutatud tühjalt. Liiga tihti kordab kirjutaja oma sõnadega üle luuletuse niigi selge sõnumi või teatab muud triviaalsust stiilis „suur kunst sünnib kannatusest”. Selliseid näiteid saaks üles lugemiseks liiga palju.

Kohati on kommentaarid pisikesed koolitaseme luulepedagoogika killud, mis aga teevad ka nende juurde käivast luuletusest hetke asemel pedagoogilise näitematerjali (Jaan Kärneri juurde käiv poetikaõpetus, Kalju Kanguri juures soneti ehituse seletamine jpm). Kontrastina võib küll öelda, et mõnikord liigub kommentaator hooga kõrgele filosoofiasse, tsiteerides kas või saksa keeles Nietzschet ja Heideggeri.

Ja Veidemann ei oleks tema ise, kui ta ei teeks luuletajate suunas sügavaid pateetilisi kummardusi. Tulemus mõjub kõrvuti lugedes mõnikord üsna, kuidas öelda, imelikuna. Näiteks Betti Alveril olla kõik luuletused pärlid, Debora Vaarandi luuletustest võiks koostada „terve pärlikee”, Viivi Luik on aga kuuekümnendate põlvkonna kroonijuveel.

Aga olulisim on muu. Liiga paljud kommentaarid on lihtsalt halvasti kirjutatud. Põhjus on üha sama: ebatäpsed, lohakad sõnad ja ebatäpsed faktid või üldistused.

Ernst Enno „Kõjuigatsuse” kohta öeldakse, et see on eesti koduluule klassikaks „peetav” luuletus (lk 33). Grammatiline vorm „peetav” tähendab siin, et autori arvates ta seda ei ole. Ehk ikka on?

Joel Sang „päris” oma vanematelt „arbutate ilmavaate ja kirjandusliku kogemuse” (lk 169). See on mulle uudne, pärida kogemus.

Jutt Juhan Jaigist läheb luuletusest hoopis kõrvale, proosasse ja müstikasse, mida luuletuses tegelikult ei ole. Ja müstiliseks kisub ka saatesõna enda tekst. Hasso Krullile omistatakse mõte, tsiteerin Veidemanni: „Jaigi „kaarnakivi” peab Krull võtmeliseks fantaasiaobjektiks” (lk 91). See krüptika saab tausta ja mõtte, kui lugeda Krulli ennast: „Kaarnakivi on Jaigi maailmas see võtmeline fantaasiaobjekt, mis vallandab ihaprot-

² Vt C. Hasselblatt, *Cherchez la femme*. – C. Hasselblatt, Eemalt vaadates. Vee-
rand sajandit eesti kirjandusega. (Studia
litteraria Estonica 15.) Tartu: Tartu Ülikooli
Kirjastus, 2015, lk 181–183.

sessi ja päästab subjekti tungiprojektsioonide ähvardusest.”³

Karl Ristikivi puhul on loodud võimsaid maailmakirjanduslikke paralleele ja lisatud infot selle kohta, kust on pärit elu unenäoks saamise motiiv ja kes seda on pruukinud. Aga ehk võinuks lihtsalt hakata lõpuks rääkima Ristikivi homoseksuaalsusest? Vabalt ja häbitundeta. Siis saavad paljud tema tekstide olulised motiivid väga selgeks. Selle luuletuse põhi ka.

Valmar Adams olla debüteerinud Siuru ja Tarapita järellainetuses aastal 1924 (lk 49). Neile, kes ei mäleta: Siuru tegutses formaalselt 1920. aasta alguseni, tegelikult 1919. aasta kevadsuveni ja tema lained kustutasid siurulased ise oma 1919.–1923. aasta ekspressionismiga.

Käsu Hansu Tartu linna hävitamise lugu Vene vägede poolt aastal 1708 jäädvustavat „Põhjasõja traagilist finaali” (lk 13). Põhjasõda lõppes teadupärast 1721 ja kui soovitakse pidada silmas Eesti ala, siis 1710.

Bernard Kangro olla jõudnud tänapäeva mõttes doktorikraadini oma väitekirjaga „Eesti soneti ajalugu” (lk 59). Jääme ikka terve mõistuse juurde: 120 lk deskriptiivset teksti, millest üle 30 lk luuletuste ümbertrükke!? Jah, vahetult Teise maailmasõja järel atesteeriti Nõukogude Eestis tõepoolest osa magistritöid kandidaaditöödeks ümber ja nõukogude korra kukkumise järel võrdsustati kandidaadikraad doktorikraadiga (ka kandidaat Veidemannist sai doktor). Aga kontekst oli ju erinev. Või ei olnud? Muuseas, Teise maailmasõja järel tehti Nõukogude Eestis üldse huvitavaid asju, näiteks pandi lõpetamata gümnaasiumiõppijate Tuglas Tartu ülikooli kirjandusprofessoriks.

Või mida teha lausega, et Jaan Kär-

ner oli „eesti kirjanikest kuulsaim elvaka enne Ain Kaalepit” (lk 47)? Eks ikka visata vabariigi aja suurim ja kuulsaim näitekirjanik Hugo Raudsepp tagasi ajaloo prügikasti.

Erni Hiire juurde käiv tekst lihtsalt vihastab. Hiir olevat „avanud” eesti keelse modernismi (lk 53). Sorry, kõigepealt Hiire varane luule kuulub selgelt futurismi alla ja selle „avas” juba aastal 1914 Henrik Visnapuu. Hiire „Armluul” „tahtnuvat” vastanduda underlikule „buduaari-erootikale”. Tahtiski. Juhan Smuul olevat nimetanud 1960. aastate algul „tärgranud” rokkareid lõngusteks. Oi-jah, „Muhulaste imelikud juhtumised” koos lõngustega ilmus esimest korda aastal 1955. Ja soome slängilaenu *punkar* sidumine Hiire *pungariga* ei ole naljakas, ka hüpoteesina mitte.

Ja *last, but not least*. Luuletuste valiku eest tuleb Veidemanni üldiselt kiita. Tegu ei ole järjekordse saja hittluuletuse paraadiga. Õnneks on suurem osa tekstidest sellised, mis lugeja peas ei ela, mida koolis ei korrutata või surmakuulutuste salvideks ei valita. Aga vastupidine mõte hakkas tiksuma just Hiire juures. Panna antoloogiasse luuletaja vanapõlve kehv luuletus jäi mulle absoluutselt arusaamatuks. Sama tahaks küsida ka mõne teise luuletuse kohta, nimesid nimetamata. Miks peaks põhimõtteliselt panema antoloogiasse halba luulet? Mina ei tea.

PS. Kõige huvitavam nähtus oli antoloogia lõpus olev kohanime register (selles on muuseas kaks nime, mille sagedus on kaugelt üle teiste: Tartu ja Eesti(maa)). Kõigepealt, sellist asja ei ole mulle seni luuleantoloogiates silma hakanud. Teiseks aga, antoloogia nimes ja sisus on määrav sõna „hetk”, mis teadupärast on ajaline kategooria. Aga ajanimede loendit antoloogias ei ole.

TIIT HENNOSTE

³ H. Krull, Tung ja iha. Juhan Jaigi muinasjutulised fantaasiad. – Keel ja Kirjandus 1999, nr 9, lk 599.

MIDA UUT ON UUES KOIDULA ELULOOS?

Madli Puhvel. Lydia Koidula. Elu ja aeg. Tõlkijad Tiina Randviir, Katrin Kiik, Krista Mits. Tallinn: AS Aja-kirjade Kirjastus, 2016. 304 lk.

Madli Puhveli „Symbol of Dawn” ilmus 1995. aastal. Autor oli kirjutanud selle „maailmale”, soovides tutvustada üht eesti rahva ajaloo olulist naist ja tema kaudu tagasi maailmakaardile ilmunud iseseisvat Eesti Vabariiki. Kahjuks ei leidnud Madli Puhvel oma käsikirjale kirjastajat USA-s ja nii andis tema Koidula eluloo välja Tartu Ülikooli Kirjastus. Uudne ja huvitav oli see siis ka eestlastele, sest oli kirjutatud eestlase positsioonilt, aga autori elukäiku arvestades siiski natuke ka kõrvaltvaatajana. Ka esimene Koidula elulugu oli kirjutatud samamoodi: 1915. aastal Soomes ilmunud „Tähelelennu” autor Aino Kallas tundis eestlasi, nende ajalugu ja ühiskonda, kuid vaatas seda Soomes üles kasvanu pilguga.

Madli Puhvel oli 1990. aastate alguses oma karjääri Californias lõpetav/lõpetanud meditsiinidoktor. Tema abikaasa Jaan Puhvel oli Tartu Ülikooli külalisprofessor ja Madli Puhvel soovis Tartus elades samuti midagi Eesti tutvustamiseks teha. Nii istus ta kirjandusmuuseumis ja vaatas läbi kõik materjalid, mida sinna aegade jooksul Koidula kohta oli kogutud. Oma eessõnas ingliskeelsele väljaandele tänab Madli Puhvel nii kirjandusmuuseumi inimesi kui ka oma abikaasat Jaan Puhvelit, kes bibliofiilina oli kogunud raamatukogu, kus eesti kirjandusest ja ajaloost huvitatud lugeja leidis kõike, mis neid küsimusi valgustas. Eestikeelsest väljaandest on see sissejuhataja osa millegipärast ära jäetud.

Madli Puhvel kirjutab just nimelt elulugu ja ütleb otsesõnu, et luuletuste analüüsiga ta ei tegele. 1995. aasta kontekstis oli see uus ja värske vaade, sest kogu nõukogude aja pakuti meile ju „kirjanikemonograafiaid”, küll „suuri” (Koidula puhul Karl Mikhla oma), küll

„väikseid” (st neid, mis ilmusid sarjas „Eesti kirjamehi”, Koidula oma seal Bernard Söödilt), kus tegeldi just nimelt „elu ja loominguga”, enamasti pikalt ja mõnikord ka igavalt just „loominguga”. Aino Kallase „Tähelelennu”, mis samuti käsitles luuletaja elu, nõukogude ajal ei avaldatud, selle uustrükk (ka uus tõlge Ants Paikrelt) ilmus 1999. aastal.

Eesti Vabariigi esimestel uue iseseisvuse aastatel, kui traditsioonid olid saanud nii tähtsaks, mõjus Madli Puhvel kindlasti feministina ja teatud mõttes feministlik (kõige paremas mõttes) on ka tema Koidula-käsitlus. Lisaks vaatab ta selle erakordse naise saatusele ka meediku pilguga. Nii saame inimliku käsitluse Koidula elust ja ajast (nagu eestikeelse väljaande alapealkiri ka lubab), inglise keeles kõlab see üldistavamalt: „The life and times of the 19th-century Estonian poet Lydia Koidula”.

Madli Puhvel kirjutab oma raamatut neile, kes Koidulast ei tea rohkem, kui et ta on naine Eesti 100-krooniselt. Kahtlustan, et suur hulk praegustest eesti noortest lugejatest tunnevad küll Koidula populaarsemaid luuletusi, kuid ei tea Koidula ajast palju rohkem. See, kuidas Madli Puhvel kirjeldab Koidula elutingimusi Pärnus, Tartus, Kroonlinnas ja tema Euroopa-reisi, on asjakohane ja hästi kirjeldatud. Uus, tõeliselt uus Madli Puhveli raamatus on praegugi veel käsitlus Koidula peresuhetest tema abielu ajal. Aino Kallas kirjutas „Tähelelennu” siis, kui Lydia ja Eduard Michelsoni kirjavahetus ei olnud kättesaadav. Tema intervjuueis kaasaegseid ja Madli Puhveli veendumusi mööda usaldas liialt Koidula õemeest Heinrich Rosenthali. Sealt tuli arusaam Koidula õnnetust abielust ja kuhtumisest Kroonlinna tuultes. Seesuguse arusaama Koidula abielust kummutus juba Aino Undla-Põldmäe oma artiklis „Koidula oma mehe kirjades”.

Madli Puhveli järgi varjutasid aga Koidula elu viimast kümnendit Jannseni laste tülid isa pärandi ümber. Ta

kirjutab ausa nõrdimusega sellest, kuidas Koidula vend Harry Jannsen võttis pärast isa halvatust üle ajalehe, kuidas ta kergemeelselt käis ümber selle varandusega, mis pidi jagatama kõigi laste vahel ja mille kogumisel oli Jannseni kõrval olnud otsustav osa just Koidulal, kes üheksa aastat oli koos isaga ajalehte teinud. Kuid ajastu kommete järgi ei saanud korralikud naised Baltimaades esineda trükisõnas ja nii jäi Koidula tegelik roll ajalehe juures teadvustamata ning ka ta oma perekond ei pidanud vajalikuks sellega arvestada. Michelsonid olid Eestist ära ja nii klaarriti rahaasjad Harry Jannseni ja Heinrich Rosenthali omavaheliste kokkulepetega. Madli Puhvel on rõhutanud selleaegset baltisaksa kommet hinnata perekonda: ta kirjutab järjest sellest, kui olulised olid Koidula jaoks tema isa ja ema, vennad ja eriti ainuke õde, Eugenie Rosenthal, kes aga abiellumise järel käitus nii, nagu siis kombeks oli, ehk kuuletus kõiges oma mehele Heinrich Rosenthalile.

Madli Puhveli feministlik paatos kõlab praegu väga ajakohaselt: naiste panust alahinnatakse, ka keskpärased või lausa andetud mehed saavad rahulikult jätta kõrvale andekad naised ja ühiskond aktsepteerib seda.

Elulugu, eriti üldtuntud rahvusliku tegelase elulugu, peegeldab ikka ka selle kirjutajat. Madli Puhvel on empaatiline ja objektiivne korraga. Ta kirjutab soojalt ja kaastundlikult ebatavaliselt andekast naisest, keda tema ajastu maha surus ja kes ise seda üldiselt normaalseks pidas. Ta jätab kõrvale kõige ebameeldivamad ja kaheldavamad faktid (nagu süüdistus Koidula kleptomaa-nias) ja rõhutab tema laia silmaringi ning uudishimu, tema loomulikkust ja oma pere hoidmist, tema vaimukust ja teravmeelsust. Peamiseks allikaks ongi talle Koidula perekondlik kirjavahetus, millest on avaldatud vaid osa,¹ kuid millele ta on leidnud arhiivist olulist lisa.

¹ Vt Koidula kirjad omakseile 1873–1886. Tõlkinud ja toimetanud Edith Rosenthal-Lipp. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1926.

Ometi on eestikeelses väljaandes fopaasid, mis tumestavad rõõmu raamatu ilmumisest. Küsimus polegi nii palju tõlkes, kui toimetamises. Tsiteerigem mõnda kummalist lauset: „Rahvajuttudest kokku pandud „Kalevipoeg” ilmus järjejutuna 1857. ja 1859. aasta vahel, nii nagu oli 1835. aastal ilmunud Elias Lönnroti soomlaste „Kalevala”” (lk 24).² Või seesugune: „Hurt oli õpetlane, kes läks hiljem õppima Helsingi Ülikooli, kus ta 1886. aastal kaitses filoloogiadoktori kraadi” (lk 226).³ Või mida arvata niisugusest passusest, kui jutt käib Koidula sõnadele loodud lauludest esimesel laulupeol ja 100 aastat hiljem peetud nn juubelilaulupeost Nõukogude Eestis: „1969 oli nõukogude Eesti ajaloos ikka veel üsna sünge periood. Toimus dissidentide karm repressioonimine ning salapolitsei tegevus oli üldteada fakt.” (lk 81)⁴

Kas ei peaks tõlkimisel siiski olema esikohal sisu, mitte lausete tõlkimine? Ja kui tõlkija tõlgibki nii, nagu ta teises keeles sõna-sõnalt loeb, kas siis ei ole toimetaja asi parandada kirjutatut viisil, mis oleks kooskõlas tavaga, kuidas selles keeles on sündmusi ja nähtusi üldiselt nimetatud? Ingliskeelsele lugejale võib ehk üldistatult öelda, et „Kalevipoeg” ilmus osade kaupa, kuid eesti keeles ei ole ÕES-i toimetistes lau-

² Originaalis: „He would shortly become the most respected and celebrated Estonian author after the publication of his magnum opus, *Kalevipoeg*, in serialized pamphlet form during 1857 to 1859. *Kalevipoeg* was originally presented as a compilation of folktales which Kreutzwald had collected over the years, analogous to the Finnish epic *Kalevala* compiled by Elias Lönnrot and published in 1835.” (M. Puhvel, *Symbol of Dawn*, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1995, lk 31.)

³ Originaalis: „Hurt was a scholar who went on to earn a doctorate in philology at the University of Helsinki in 1886.” (M. Puhvel, *Symbol of Dawn*, lk 223.)

⁴ Originaalis: „1969 was still a grim period in Soviet Estonian history. There was strong repression of dissidents, and secret police activity was an acknowledged fact of life.” (M. Puhvel, *Symbol of Dawn*, lk 84.)

lude kaupa ilmunud rahvuseepos ometigi mingi järjejutt?

Võib vaielda, aga kui ma näen, kuidas KGB-d tõlgitakse eesti keelde „salapolitseiks”, siis mind see häirib. Kuigi – üldiselt võttes – mis ta muud oli? Või kui Jakobsoni ja Hurda-Jannseni leeri konfliktist kõneldes nimetatakse esimesi „liberaal-demokraatideks”, kuigi nad eesti traditsioonis on ikka olnud radikaalid. Kohmakat väljendust, ka vigu aastaarvudes ja terminites („Helme ja Tarvastu on kogukonnad Lõuna-Eestis”, lk 274, vt ka näiteks lk 236, 263,

272) on liiga palju. Ja ingliskeelse originaalteose lõpus olnud bibliograafia on ära jäänud. Huvitav, miks?

Minu meelest on küsimus lihtsalt asjatundmatuses. Siit moraal: päris iga kirjastus ei peaks puutuma näiliselt lihtsaid, kuid siiski ajaloolist teadmist vahendavaid teoseid. Mulle tundub, et kirjastus ei ole aru saanud, mida nad välja on andnud, ja on niimoodi head raamatut rikkunud. Kahjuks.

SIRJE OLESK

HINDREYD MÕISTATADES JA RUNNELIT KIITES

Karl August Hindrey. Kirjad noortele. (Eesti mõttelugu 130.) Koostaja Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 2016. 536 lk.

Ühte lugu olen tahtnud Hando Runnelile rääkida, aga pole leidnud selleks sobivat hetke. Nüüd mõtlesin, et parem räägingi avalikult, mitte eraviisil.

Lugu oli nii. Ükskord Enn Soosaarele Kadriorgu külla minnes leidsin ta istumas oma raamaturiuli ees ja silmitsemas „Eesti mõtteloo” sarja köiteid. Need olid riivil hoolikalt õigesse järjekorda seatud. Istus seal mõtlikult ja ütles siis rõhuga: „Selle mehe ees ma võtan mütsi maha.” Lugu on seda enam rääkimist väärt, et Soosaar üldiselt niisuguseid verbaalseid *hommage*’e ei harrastanud. Tal oli kriitiliselt ettevaatlik natuur, muuhulgas häiris teda keskpärane rahvuslikkus, aga „Eesti mõtteloo” sarjas oli ta kahtlemata leidnud rahvusliku missiooni kõrgvaimse kehastuse. Nii me siis kummardasime seal riuli ees, üks istus, teine seisis.

Nüüd vaatan üksinda seda sarja, ilma Soosaareta, ja näen, et Karl August Hindrey (1875–1947) „Kirjad noortele” on 200 raamatuna kavandatud sarja 130. raamat. Koostaja on mõistagi ikka see mees, sarja hing Hando Runnel. Ütlen mõistagi seetõttu, et seni ilmu-

nud raamatutest on koguni poolsada tema koostatud (vahel on ta olnud kaaskoostaja). Kellel on küllalt kujutlusvõimet, see tajub niisuguses vaimude välja-kaevamises omalaadset vägitööd. Mingil määral on koostamistöö ka tõlgendamine, mitte üksnes tekstide valiku, vaid ka esitusviisi poolest – kompositsioon, alaosade kõnekad vahepealkirjad, lühikesed tabavad saatesõnad – kuni raamatupealkirjadeni välja. (Esineb ületõlgendamistki, näiteks Marta Sillaotsale omistatud „Kirg ja kavalus”.) Kõigis neis raamatuis on soojust, kodusust, Eesti-keskset avarust. Võiksime isegi öelda, et mõtlejad astuvad meie ette runnelikult struktureerituna.

Nii ka Hindrey. Koostaja ütleb järelkirjas, et see kogumik on talle juba teine „katse mõistatada” Hindrey „olemust ja asendit eesti kultuuriloos” (lk 511). Paraku – rohkem Runnel oma mõistatamise tulemusi ei ava. Järelkirjas tsiteerib ta oma varasemat järelsõna Hindrey kogumikule „Poisid, koerad ja teised toredad” (1995), sellele järgneb Voldemar Kochi (Kurese) Hindrey-aine-line artikkel 1935. aasta Vabast Maast. Midagi paneb aga paika sisukord. Hindrey sadakond kirjatööd on jaotatud „kirjadeks” nende kirjutamiskoha järgi: Pariis, kodu, Euroopa, Tartu, Eesti Vabariik. Kusjuures kodu langeb sellest

kohamääratluste reast pisut välja: hakame mõtlema, mida see tähendab, on's kodu vaimses mõttes Hindreyle näiteks eesti kirjandus (ja teater), millest raamat on palju juttu. Ja nii on koostaja meid oma väikse poeetilise liigutusega juba Hindrey stihiasse kaasa tõmannud. Raamatu ülesehitus osutab tõsi- asjale, et Hindrey kuulus meie „pariis- laste” sugupõlve, ta oli kahtlemata saanud eurooplaseks, aga jäänud ka eestlaseks. Sisukorda Pariisi-mälestus- test kuni Ella Ilbaku tantsuarvustuseni (lk 499–500) silmitsedes on tajuda, et Hindreys oli loomupärast ja manifes- teerimatult mõndagi sellist, mille poole nooreestlased programmiselt (ja mani- festeerides) pürgisid.

Artiklivaliku puhul torkab silma, et kõik kirjatööd (peale paari erandi) päri- nevad ajavahemikust 1902–1926. Miks on koostaja just siin joone alla tõmmanud? Sirvisin igaks juhuks 1933. aasta Postimeest ja laadisin Hindrey ohtra kaastöö seast oma arvutisse kirjutisi, mida oli kahju maha jätta digiuniver- sumi kõledusse: Anton Jürgensteinist, Eesti Üliõpilaste Seltsist, baltisakslas- test, vabadussõjalastest, Rudolf Sirgest, töötuse andmisest... Raske on näha 1926. aastast piiriposti (isegi Tõnisso- niga tülli läks Hindrey vist juba varem). Kas on kavas veel teine kogumik aas- taist 1926–1944? Niisugused küsimused jääksid ära, kui koostaja oleks võtnud vaevaks oma valikuprintsiipe tutvus- tada. Ja kui juba ütlemiseks läks: „Eesti mõtteloo” köidetes on mind ikka häiri- nud kommentaaride puudumine kee- lelise toimetamise kohta. Mõistagi on varasemaid tekste vaja siluda, et arhai- lised keelendid ei häiriks sisu, mis pole kaotanud oma värskust. Küllap on Ilma- maas seda tööd alati parema äratundmi- sega tehtud. Kuidas me oleksime luge- nud kas või sarja avakõidetest Juhan Luiga esseid, kui keeleliselt üsnagi kau- geki jäänud tekstide kallal poleks teh- tud värskendustööd? Ometi ei leia raa- matutest selle kohta mingit märget. Ja rangelt võttes on see siiski pisikene pet- tus. Hindrey puhul saame joonealustest märkustest vähemasti aimu, et ta on

meie keelde üritanud juurutada iseära- likke võõrsõnu prantsuse keele eeskujul. See oli tema keeleuendus.

Seesuguste raamatute koosseisu peaks kuuluma veerg, kus selgitatakse toimetamise ja koostamise põhimõtteid. Mõistan, et olen oma märkustega koha- tult hiljaks jäänud, mõtteloo raamatute võimsa vaimumühina taustal võivad need mõjuda urgitsemisena, aga et olen hetkel võtnud kriitiku rolli, siis pole parata, seisus kohustab.

Hindrey asendi „mõistatamist” on pärssinud mitte ainult nõukogudeaegne tsensuur, vaid ka kirjandusloos kinnis- tunud nooreestlaste enesekuvand, milles oma vastaseid, nn Postimehe ringkonda kujutati poliitiliselt vana- ja esteetili- selt tõmpmeelsena. Hindrey, kes pärast kunstiõpinguid Peterburis, Münchenis ja Pariisis asus tööle Postimehe toime- tuses, niisugusesse kuvandisse ei sobitu. Eesti kultuuri tugevasti ideologiseeritud arengupildis, kus ikka on olnud oluline küsimus, „kelle poolt sa oled”, jääb ta ringkonda kuulumisele vaatamata kui- dagi omaette. Hindrey oli vaimselt kul- tiveeritud, tundliku ja hästi kasvatatud inimese poolt. Pole kahtlust, et ta igat- ses parandada raske saatuspärandiga eesti inimest, nähes, „kui kaugel me Jumala kujust oleme, mille järgi meid olevat loodud” (lk 424). Kui otsida Hind- rey konservatiivsust, siis on siin selle sügav juur. Niisuguse inimese kilbile tõstmine oli ehk Hindrey missioon kõige üldisemalt. („Oli küll armetu vähe neid, kel takti paistis olevat ja peentunnet”, nendib ta 1904. aastal Pariisist Tartusse tulnuna, lk 65.) Võib muidugi öelda, et Hindrey ei pühendunud nii kavakind- lalt ülesehitustööle, nagu nooreestlased või tõnissonlased oma platvormidelt. Ta oli boheemlik, veetis aega Vanemuise puhvetis, poseeris vaimukustega ning hindas isiklikku sõltumatust. Ideoloogil- liselt heitlevas ja kiirelt muutuvas ühis- konnas on oluline, et keegi, kellel on ini- mesele muutumatu kõrgeid nõudmised, reflekteeriks toimuvat kõrvalt. Hindrey iroonilist distantssi valdav vaim oli sel- leks sobiv.

Hindrey n-ö koha otsinguil vaadelgem

korraks tema suhtumist Noor-Eestisse, eeskätt Tuglasesse. Kümnekond aastat vanema inimesena, kes oli Pariisis elanud nii kaua, kuni igav hakkas, ei olnud nooreestlaste Euroopa-õhin talle midagi uudset. Aga tagantjärele võime tunnustada Hindrey vaistu, nentida tema esteetiliste hinnangute paikapidavust. Nii märkab ta näiteks Noor-Eesti II albumi (1907) arvustuses kõike seda, mis oli alles eos, aga millest on nüüdseks ammugi saanud klassika: Tuglase stiilisuuatlikkust, Liivi „sügavat tundmust”, K. J. Petersoni aegumatuid publikatsioonid jm. Ja heidab prügikorvi Tuglase seni tundmatuks jäänud nimekaimu Eduard Mikhelsoni kiitva „mäletsemise” Ernst Petersoni „Rahvavalgustaja” kalal, mis liiatigi naelutab kirjaniku „poliitilise koha päale kinni” (lk 97). Moralistlik Peterson pidanuks vanameelseile ometi armas olema!

Postimehe veergudel tekitas pahameelt Noor-Eesti III album (1909), kus oli muuhulgas Tuglase ülikriitiline käsitus Eduard Vildest ja Ernst Petersonist. Hindreyl aga jagub sealtpeale Tuglasele ainult häid sõnu. Ta kirjutab Noor-Eesti ajakirjas ilmunud (1910) Tuglase Liivi ja Tammsaare-arvustuste puhul: „Jälle seesama ilus põhjalikkus, mis ennast tundmusega ja tundmisega ühendab, nagu meie seda juba tema Eduard Wilde ja Ernst Petersoni arvustuse juures nägime, seesama haritud maitse, seesama hiiglasuur samm meie endisest arvustamise seisukohast eemal.” (lk 119) (Sealsamas lk 120 märgib Hindrey Tammsaare muinasjuttudega seoses prohvetlikult, et need veel „midagi Tammsaare-omast ei paku”, seesuguseid tabavaid kilde tasub otsida teistegi puhul.) Siin tunnustab vanem mees ausalt seda, et nooremast hakkab kasvama vaimselt kultiveeritud inimene. Ja veel enam, peagi kirjutab Hindrey, et Noor-Eesti ajakirjas ilmunud Tuglase „Põhjamaa pärl” on kui poleemika-töö nii üleüldise tähtsusega, et ajalehed ta ära peaksid trükkima¹ (lk 148). Tuglase

kirjatöö tuumväide on, et Noor-Eesti „pääpüüe on selle poole sihitud, et Eesti rahvuslik kunst Euroopa kunstivoolu, selle praeguse „modernismuse” kõrgusele tõuseks”.² See on vägagi nooreestlik klausel, millega „Postimehe mees” Hindrey siin ühineb, kuigi kunstnikuna pakkus talle rahuldust ilmselt ka Aleksander Prometi kohta tehtud kriitika.

Teisel ei lähe Hindrey aga nooreestlaste kriitikaga sugugi kaasa. Tuglas kriipsutab kirjandusloost kõlbmatuna maha Jaan Lõo luulekogu „Nägemised” (1916), mida Postimehes mõõdutundelt serveeritakse rahvusliku suurteosena. Selles ideoloogilises laupkokkupörkes proovib Hindrey mõista Lõod kui esteetilist nähtust, avada tema vähenõudlike värsside imeliku mõju saladust (kavakindel arhitektoonika, tugev rütmitungne, skaldide poeetika jm). Oleme Tuglast pidanud esteedi etaloniks, aga võib-olla peaks ka Hindrey peale mõtlema. Kuigi tal ei õnnestunud lehetöös oma kirjutisi kunagi nii täiuslikuks vormistada nagu nooremal kolleegil. Nende kanoniseerimisest rääkimata.

Siuru erotism ja Tuglase revolutsioonipaatos paneb Hindrey muigama ja parodeerima, aga ikka annab ta tõele au: Under on luuletaja „tingimata” (lk 339), Tuglase „Taevased ratsanikud” on „ilus ja õudne” allegooria (lk 341). Tüli ja tegelik lõhe sünnib alles pärast seda, Vabadussõja ajal ja järel. Hindrey heidab siurulaste loomingule ette apoliitilisust, vabadusvõitlusest kõrvale hoidmist, kodumaa unustamist. Tuglas vastab, Hindrey vastab, Tuglas valmistub uuesti sõna võtma, aga siis loobub sellest.³ Poleemikates argumenteeris Tuglas kirjanikkonna kaitseks enamasti kannatlikult ja põhjalikult,

olnud üks neist sadadest või isegi tuhandetest liigutustest, mida keelt kaasajastava toimetaja Katre Ligi käsi on pidanud tegema (selles tsitaadis varem veel *polemika-töö* ja *peaksivad trükkima*).

² F. Tuglas, Üks põhjamaa pärli. – Noor-Eesti 1911, nr 5–6, lk 634.

³ Vt A. Adson, F. Tuglas, Paaži ja Felixi kirjavahetus 1917–1944. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2011, lk 352.

¹ Tuglasel ja ka Hindreyl nimetavas „pärlis”. Selle i märkamatu likvideerimine on

kuni „lõppvõiduni”, aga mul on tunne, et Hindrey argumentide ees, mis koputasid südametunnistusele (lk 426–432), andis ta märkamatu loobumisevõidu.

Võib tunduda imelik, et teatrilaval õrna esteetilisust (Villmer, Ilbak) nauditiv Hindrey on samamoodi sisse võetud lahingutandrist ja sõjakangelaste vaprust (Pitka, Kuperjanov). Sellist tüüpi nooreestlaste ega siurulaste hulgas naljalt ei leidunud. Aga Hindreys väljendus arusaam, et vaimselt kultiveeritud inimene peab olema võimeline käiku vahetama. Kui rahva eksistents on ohus, peab ta olema valmis ka sõjamõttega lõpuni minema. („Ma arvan, et ennast niisamasuguste sõjariistadega peab kaitsma, millega selles seltskonnas, kus sa viibid, kallale tungitakse”, lk 195.) Tuglas seevastu jäi seisukohale, et vaimuinimesel tuleb sõja suhtes igal juhul säilitada mingi kriitiline distants. Sõjajärgsetel aastatel, mil kirjanike hulgas valitses patsifistlik vaim, oli Hindrey vähesteid, kes arvas olevat näinud meie vabadussõja elementaarset sisemist suurust (lk 422), elamus, mis võib-olla leiab väljenduse romaani „Urmas ja Merike” (1938) lumavates lahingustseenides. Ka siin jääb Hindrey küllaltki üksi, oma tõe ja arusaamise juurde. Ta on esteet, aga mitte Felix Ormusson.

See on üks võimalus Hindreyd edasi mõistatada. Näha temas erandkuju, kelle kirjatöodes omapärase tundlikkusega kajastub meie ühise ajaloo vaimumaastik. Ta on midagi, mis häirib meil nii pikalt juurutatud kirjandusloolist arusaama progressiivsetest ja euroopalikest nooreestlastest ning vanameelsetest rahvuslastest. Sest Hindrey pais-

tab olevat *euroopalik vanameelne nooreestlane rahvuslane*. Ta on midagi, mille puudumisest me oma senises kirjandusloopildis alles nüüd, Runneli koostatud kogumiku kaudu, korralikult teadlikuks saame.

Aga tulgem algusesse tagasi ja räägigem veel kummardamisest. Ka „Eesti mõtteloo” raamatud on omamoodi kummardused. Sest olgem ausad, ega igaüks sellesse sarja ei pääse. Ja ega igaühe ees Runnel kummardama ei hakka. Kuigi see žanr iseenesest on talle omane, näiteks luules. Olles samamoodi iseseisva mõtte mees nagu Hindrey, on temagi olnud tähelepanelik teiste vaimude suhtes. (Vrd Hindrey „Kaasaegsed”, 1926, ja Runneli „Kiikajon ja Kaalepuu”, 1991.) Runneli rohketest verbaalsetest *homage*’idest, mis tihti on küll kriikalikud ja vahel lausa kriitilised, kerkib lõpetuseks meelde üks omajagu pateetiline kummardus luuletsüklist „Viru vanne”: „Tuleks võtta see tuletungal, mille Tuglas on pillanud käest, / mitte kohkuda vaenlaste hulgast...”⁴ jne. Need read olid ilmunisaegsetes oludes, 1980-ndate algul, tõsine vaimukinnitus, ja seetõttu olen ikka mõelnud, kuidas näeksid välja, kuidas struktureeruksid Tuglas ja tema tungal Runneli käe all „Eesti mõtteloo” sarjas. On küllaltki häbematu Runnelilt ikka veel midagi juurde soovida, aga nagu öeldud: olen hetkel võtnud kriitiku rolli, seisus kohustab.

TOOMAS HAUG

⁴ H. Runnel, Punaste õhtute purpur. Tallinn: Eesti Raamat, 1982, lk 29.

LOOMINE LAULUS JA UURIMUSES

Aado Lintrop. Loomisaja laulud. Uurimusi eesti rahvalaulust. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused. Commentationes Archivi Traditionum Popularium Estoniae 35.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2016. 160 lk.

Kogumikus on kümme rahvalaulu uurimise alast artiklit, millest seitse on ilmunud ajavahemikus 1999–2006. Üheksa artikli keskmes on vanem, viimases uuem rahvalaul. Kogumik juhatatakse sisse algusaruteluga, lõpus esitatakse artiklite ingliskeelsed kokkuvõtted (lk 133–150).

Sissejuhatuses antakse lugejale kaks olulist juhtlõnga. Esmalt, laulmine ei tähenda üksnes olemasoleva laulu esitamist, vaid pakub võimalusi mõista ja mõtestada maailma korrastamise viise. Teiseks osutab autor sellele, et tema peamine uurimisvaldkond seostub soome-ugri rahvaste usundiga, millest tuleneb ka artiklites käsitletavate regilaulude tõlgendusraam.

Miks selline pealkiri: „Loomisaja laulud”? Ehk kuhu asetub eelosutatu suhtes *loomine*? Kuigi teaduslik tegevus ja uurimisprotsess võib olla märkimisväärselt loominguiline, näib Lintropi käsitluses esil olevat siiski üks teine tahk. Nimelt laulukujundite (s.o küllaltki poeetilise keele) asetamine omaaegsete maailma korrastavate maailmapiltide konteksti. Kui nii toimida, saab selgeks, miks ei ole laulude ja laulukujundite tõlgendusi vaid üks ning miks need laulikutel ja uurijatel erinevad. Tõlgendused ei ole meelevaldsed, sest lähtuvad teatud kontekstidest ja on (nagu Aado Lintrop näitab) ka uute kontekstide jaoks kohandatavad.

„Kas regilaul on surnud?” (esmailmumine 2006) – lauljakogemusest lähtudes vastab Aado Lintrop sellele eitavalt, sest laulmine viitab loomisele, mis „ei lõpe kunagi”. Kuid mida kostab ta selle kohta uurija vaatevinklist? Vastust otsides kujutleb Lintrop laulmise võimalikkust

erinevates ajaloolistes situatsioonides: kuidas võisid inimeste pärimusvajadust ja regilaulu viljelemist mõjutada sõjad, epideemiad, demograafiline situatsioon; mil määral oli sõdade ajal ja järel võimalik pulmi pidada ja lauludes kaasa mõelda asjadele, mida võiks pidada vaimse traditsiooni kestvuse seisukohast oluliseks? Oma lauljakogemusele tuginedes toob autor esiplaanile laulmist mõjutavate tegurite osatähtsuse laulutraditsioonis. See on tahk, mida arhiivitekste lugedes ei pruugi hoomata. Nendeks teguriteks on ühelt poolt „esituse tekstilis-viisiline potentsiaal” ja teisalt laulmise vajadus.

Autor jõuab järeldusele, et ühelt poolt muutis laulude kirjapanek traditsiooni ja selle arengut nõnda, et tõepoolest saab rääkida millegi lõppemisest. Teisalt tagas see traditsiooni kestmajäämise.

Artiklis „Suur tamm, kudevad neid ja punane paat, kadunud harjast rääkimata” (esmailmumine 1999) analüüsib Lintrop „Suure tamme” laulu aastaringi ja pööripäevadega seotud usundi kontekstis. Kõrvutades lauluvihjeid rahvusvaheliste paralleelide ja teiste pärimusest pärit andmetega, on võimalik visandada usundilisse maailmapilti kuuluvaid tõiku. Üks neid laulu mitmetähenduslikke motiive seostub nelja (ka kolme) kuduva või merd pühkiva, aga ka heina niitva neiuga. Autor vaatleb neid kui üleloomulikke olendeid, kellest sõltub aastaegade vaheldumine, samuti inimeste elukäik. Ühtlasi tuleb esile kalendritavade ja loomiskujutelmade omavaheline seotus ning erinevate arhetüüpide põimumine: näiteks üleilmselt tuntud kujutlus ilmapuust või -sambast, puu ja surma ning surematusega seotud kujutelmad, viited aegade vaheldumist ja inimeste elukäiku kujundavatele jumalustele.

Eelnevalt alustatud mõttekäike täiendab „Suur tamm ja öde-venda” (esmailmumine 2000). Siin vaatleb autor suure tamme motiivi mütoloogiliste (hiigel)puude traditsiooni taustal.

Ühtlasi näeb Lintrop vaadeldavais lauludes („Suur tamm”, „Venna sõjalugu”, „Uppunud vend”, „Harja otsimine”, aga ka „Saani tegemine”, „Imelik maja”) viiteid jumalate maailmale. Lintrop küsib, miks neis lauludes on öde aktiivsem tegelane kui vend, kuigi öde vajab aegajalt venna abi, sest just vend „taastab kõikumalöönud maailmakorra” (lk 47). Võib eeldada, arutleb autor, et regilaulu öde aktiivsuse tingib see, et neid laule laulsid peamiselt naised, mis on eesti laulude puhul ootuspärane seletus. Kuid sama kohtab ka obiugrilaste lugudes, mis olid valdavalt meeste repertuaar. Sellised andmed suunavad regilaulumotiividele paralleele otsima teistegi regioonide ja traditsioonide müütilistest loomislugudest ja just niiviisi jõuab autor regilaulumotiivides omaaegsete jumalate maailma kujutamiskihhi märkamiseni. Veel kõneldakse selles käsitluses silla-, sauna- ja saanitegemise motiividest, kus samuti võib aimata müütilist tausta. Kuna Lintropi lauluanalüüs rajaneb mitmete rahvaste pärimuse võrdlemisel, toob ta esile, et märkimisväärselt palju paralleelandmeid leidub kalendri ja inimese eluringiga seotud pärimuses, sh nt itkudes.

Regilaulumotiivide erinevate aja- ja mõttetaustade teemat arendatakse artiklis „Ema haua” lego ja lauluna” (esmailmumine 2001). Kui eelkirjeldatud käsitlustes näitas autor võimalusi, kuidas mõtestada ja tõlgendada laulu kujundeid müütilisest maailmapildist lähtudes, siis nüüd tuuakse esile see, miks uurija tõlgenduste kaudu ei saa kirjeldada laulikute maailmapilti. Siin astub Aado Lintrop dialoogi teiste uurijatega, et väidelda regilaulu analüüsi võttestiku üle: kuidas ja mil määral arvestada iga üleskirjutust kui tervikut ja samas analüüsida seda kui mitmetasandilist, erinevatest „tükkidest” koostuvat lugu. Sellest ka pealkirjas kasutatav võrdpilt – regilaul kui lego. On selge, et regilaulu loomisel kasutasid laulikud väljakujunenud sõnaseoseid ja motiive. Ent kuidas ja mis tingimustel kujunesid võtted olemasolevate koostisosade kohandamiseks ja kokku sobitami-

miseks nii, et neist saaks terviklik laul? Sellise küsimuseasetuse tõttu on kõnesolev artikkel eelmistega võrreldes enam uurimismeetodi keskne: hoolimata sellest, et siingi tõlgendatakse laulu üksikuid motiive, asetub fookus laulu kui terviku paigutamisele kindlasse ajaloolisse ajajärku.

„Ennustamisega seotud motiivid regilauludes” (esmailmumine 2004) jätkab tõlgendusküsimuste metoodiliste aspektide vaatlust. Autor väidab, et kui loobuda motiividele kindla tähenduse omistamisest, võib see avada tee nende tähenduste mitmekihilisuse ja -funktsionaalsuse mõistmiseks (lk 67). Mõõnagem, et nii kasutuse korduvus kui ka varieeruvus on mõlemad rahvaluulele tunnuslikud.

Esitatud küsimused suunavad Lintropi omakorda vaatlema lähemalt teooriaid. Motiivid, teemad ja vormelid on laulu-uurimise põhimõisted. Kuid teoreetilised kontseptsioonid aitavad materjali korrastada teisel viisil, kui seda tegid lauljad. Sellest tulenevalt ei pruugi uurija laulumotiive eristades, grupeerides ja tõlgendades jõuda lauliku loomemeetoditele lähemale. Mis võimalused on selles olukorras uurijal? Siin tuleb appi artikli alguses sedastatud polüfunktsionaalsuse idee. Lähemalt vaadeldakse seda lauludes ennustamist sisaldavate motiivide näitel (kus ennustamine on üleloomulike jõudude abil teabe hankimise viis). Motiivid jagunevad kaheks. Esmalt need, milles kirjeldatakse ärakäimist tavalisest-argisest kohast, teiseks need, kus ennustatakse esemete abil, sh näiteks kirves, mõök, laastud, pühkmed, sõlg jne. Autor tõlgendab „Harja otsimise” laulu motiivi, kus laulutegelane läheb merest mõõka otsima, kui minategelase minekut all ilma. Osalt on laulude ennustusesemed üldtuntud: näiteks õige tee leidmiseks sõle sõudma ja lehe lendama panemise motiiv.

Järgnevalt jõuab Aado Lintrop šamaanirännakute teemani: „Igavese sinitaeva kauged peegeldused – mõnest šamaanirännaku motiivist eesti regilaulus” (esmailmumine 2006). Artiklis

süvenetakse nii lauluanalüüside kui ka tõlgenduste käsitusse. Lähemalt vaadeldakse seto „Imelise koja” variante. Autor osutab taas sellele, et kuigi laulumotiivide tagant võib aimata müütilisi taustu, ei ole võimalik väita, et laulik on need motiivid laulu valinud just müütilistest aspektidest lähtudes. Sellegipoolest saab küsida: kas nende motiivide loomisel võidi lähtuda maagiast? Vastamiseks sellele, eraldab autor laulutekstidest uuritavad motiivid, et neid seejärel omavahel võrrelda. Toiminud nõnda, leiab ta mitmeid pidepunkte, et väita: „Oleme sattunud väga võimsa metafoori peale, mis peegeldab ürgset müüti. Sinistest palkidest ehitatav maja sümboliseerib taevast, kolm kirvestega ehitajat on jumalused, kosmilised väed või loodusjõud, mis seda vormivad” (lk 86).

Järgnevad kolm artiklit, mis ei ole varem ilmunud: „Lood ma võtsin lutsu suust”, „Väravamängust nii ja teisiti” ning „Tee mul sarvesta hobune. Kitse laulu võimalikest tagamaadest”. Viimases jätkatakse šamaanirännakute teemat. Taas osutatakse sellele, et kuigi olemasolevad arhiivitekstid tervikuna ei ole kuidagi seostatavad šamanismiga, võib mõnede lauluosiste taga leida sellest maailmavaatest lähtuvaid elemente. „Lood ma võtsin ...” on mõistagi pühendatud laulikule: nii tema tähendusele ühiskonnas kui ka tema loojavõimele. Taas tuginetakse teiste rahvaste pärimuskultuuri ja usunditraditsiooni andmetele, et tõlgendada mõistatuslikke väljendeid (näiteks „suude sulg”, kus sulg viitab tõenäoliselt linnusulest tehtud pillile).

„Väravamängust nii ja teisiti” kajastab värava (nagu ka läve) märkimisväärselt tähendust ruumijaotusliku sümbolina, mõeldagu siis kas argielu ruumile, maailmaosi eraldavatele tähistele või hoopis värava maagilistele aspektidele kommetes (nt pulmad, matused). Lintrop seob väravamängu tõrjemaagiliste rituaalidega, mille osaks on väravast vms objektist läbi minemine või pugemine. Analüüs rajaneb taas nähtuste sarnasustel ja analoogiatel, kus

ei eeldata nende nähtuste või motiivide genuiinseid või laenulisi seoseid.

Kogumiku viimane artikkel eristub esmapilgul seni kirjeldatutest diametraalselt: kui eelmised olid pühendatud regilaulule, mida käsitleti usundilisest maailmapildist lähtudes, siis nüüd tuleb vaatlusele lõppriimiline laul, mis kajastab XX sajandi alguse ajaloosündmusi: „Uhkest laevast Petropavlovskist, revolutsiooni kuulutajast” (esmailmumine 2006). Tõuke selle teemaga tegelemiseks andis saja aasta möödumine 1905. aasta sündmustest. Juttu tuleb laulust, mille on 1980. aastate lõpul kuulsaks laulnud „Untsakad” („See Vene riigi säädus ...”). Arhiivimaterjalidele tuginedes väidab autor, et õieti on tegemist kahe lauluga, mis osaliselt kattuvad. Ühes laulus on fookus Vene-Jaapani sõjal, teisel juhul on tegemist revolutsioonilauluga. Lõppriimilisele laulule omaselt on tekstides esitatavaid sündmusi ja tegelasi võimalik kõrvutada ajalooliste sündmuste ja tegelastega. Mõistagi avanevad peale ajalooliste sündmuste ja tegelaste kujutamise ka teised tasandid, mis laululoomet on mõjutanud, sh nii kirjandus kui ka külalauludest lähtuvad eeskujud ja mustrid. Kokkuvõttes saab lugeja teada kahe suure laeva Aurora ja Petropavlovski saatusest Vene-Jaapani sõjas: esimene neist pääses ja sai aastaid hiljem revolutsiooni sümboliks, teine aga hukkus ja sobis sellisena tsaaririigi nõrkuse sümboliks.

Kokkuvõttes keskendub Lintrop võimalikele erinevatele tõlgendusviisidele. Nähtavaks saavad pärimuse mitmete elementide ja tasandite põimumised, nagu ka uurimismetoodika alased sügavuti minekud. Sellisena võiks raamat huvi pakkuda neile, kes on enam huvitatud laulumotiivide võimalikest tähendustest, nende pärimusseostest ja üldisemast kultuuripinnast. Teisalt pakub mõttearendus viljakaid ideid folkloristlikku laulu-uurimisse ja selle kaudu ka teooriasse.

TIIU JAAGO

EESTLASTE TUNDED KEELEPEEGLIS

Ene Vainik. Eesti tunded. Sõnaportreed. Eesti Keele Instituut, 2016. 327 lk.

2016. aasta sügisel ilmunud populaarteaduslik teos eesti keele emotsioonisõnadest on kiiduväärt täiendus eesti keele ajaloo alasele kirjandusele, mille sihtrühmaks on laiem keelehuviliste ring.

Nagu autor eessõnas kirjutab, on tema eesmärgiks „eesti inimestele nende tunded nimepidi tuntumaks teha, tutvustades mitte ainult eestikeelseid tundesõnu, vaid avades ka tundesõnade taga peituvat mõistete ja seoste maailma” (lk 5). Võib kohe öelda, et see on autoril päris hästi õnnestunud.

Iga tundesõna või -sõnapere puhul käsitletakse 11 aspekti sõna või tüve ajaloost ja kasutusest, igale teemale eraldi peatükk ning neile järgneb 12., kokkuvõttev peatükk. Peatükkides käsitletakse 1) argiteadmisi, 2) sõna grammatilist ehitust ja samatüvelisi sõnu, 3) sõna tähendust eesti keele seletava sõnaraamatu andmetel, 4) naabrussuhteid tekstis korpuspõhise uuringu alusel, 5) piltlikke väljendeid ehk fraseoloogiat, 6) sõna päritolu ehk etümoloogiat, 7) sõna või tüve tekkimise või laenamise aja ajaloolisi olusid, 8) murdekeele variante ja sünonüüme, 9) sõna esinemist regilauludes, 10) sõna esinemist vanas kirjakeeles ning 11) sõna esinemist XIX sajandi kirjavaras. Kirjelduskihtide koostamise põhimõtteid ja peamisi allikaid on kirjeldatud ka raamatu lõpus olevas lisas nr 2. Lisa nr 1 on tabel, milles on toodud käsitletud tundesõnade sagedus eestikeelses tekstikorpuses.

Igale peatükile on autor leidnud tabava pealkirja ning selle juures on vastav ilmeka piktogramm, mis märgib käsitluse aspekti ning mille selgituse leiab raamatu sisekaanelt. Vainik käsitleb kokku 19 tunit ja seda kirjeldavat sõna umbes 270 leheküljel. Nendeks on *kadedus, igatsus, kirk, häbi, lõbu, uhkus, kurbus, viha, mõnu, süü, hirm, armas-*

tus, rõõm, kartma, mure, meeldima, lootus, tänu ja õnn. Nagu näha, pole mitte iga tunde jaoks sobivat nimisõna ning autor on ka hästi põhjendanud, miks *kartus* või *meeldivus* ei ole märksõnaks sobinud.

Nagu autor eessõnas ütleb, võib raamatut lugeda mitut moodi: kas sama teemat käsitlevate peatükkide kaupa või kel vähe aega, siis ainult kokkuvõtvaid peatükke lugedes. Nii või teisiti on põnev lugemiselamus tagatud.

Niisiis on autor võtnud eesmärgiks analüüsida igakülgset tundesõnu, põhjendades termini „tundesõna” kasutamist sellega, et kirjutas raamatu tavainimesele (lk 305). On ju EKSS-i järgi sõna *tunne* esimene tähendus 'aisting', näiteks *valutunne, näljatunne* või *kihelustunne*. Seega ei käsitleta raamatus selliseid, nn kehalisi tundeid. Seda võib järeldada ka sõnast *emotsioon*, mida autor on tunde sünonüümina kasutanud oma küsitlustes (lk 9), hiljem leiame ka sõna *hingetundmus* emotsiooni sünonüümina (lk 53). Tuleb kiita autorit otsuse eest kasutada eestikeelset terminoloogiat ehk vältida võõrsõnadest tiinet keeleteaduslikku kõnepruuki. See teeb lugemise tavainimesele kindlasti tunduvalt lihtsamaks.

Järgnevalt peatun mõne üksiku huvitavama leiu juures, sest põnevaid arutluskäike ja huvitavaid etümoloogilisi mõtisklusi on raamatus palju ja neist valikut teha pole kerge.

Iga tundesõna käsitluse teine peatükk kirjeldab sõna grammatilist ehitust ja semantikat ning sellega samatüvelisi sõnu. Siit leiab nii mõndagi huvitavat, millele ise ei oska tähelepanu pöörata. Näiteks on *mõnu* küll tundesõna, aga sellest tuletatud omadussõna *mõnus* ei saa kasutada samamoodi nagu sõnast *rõõm* tuletatud omadussõna *rõõmus*. *Mõnus* tähendus ei ole 'hea enesetundega', see käib ikka asjade ja nähtuste kohta, mis mõnu esile kutsuvad (lk 129).

Äärmiselt põnevad on piltliku keele peatükid, kus vaadeldakse metafoore

ja kõnekäände, milles tundesõnu kasutatakse. Näiteks on *viha* käsitluses vastav peatükk saanud nimeks „Tuhandnäoline viha”, mis annab vihje vihaga seotud metafooride rohkusele eesti keeles: *plahvatas vihast, viha kandma, vihast vahutades, vihaleek, maruvihane, viha kätte surema, süda läheb täis, veri keeb, hambad ristis, käsi rusikas* jne – eesti keeles on viha kirjeldamiseks kümneid ja kümneid väljendeid, mille autor võtab kokku järeltusega, „et vihast rääkimise vajadus on käivitanud meis enneolematu keelelise loovuse” (lk 115). Sellest aspektist on eesti tundesõnad siiski väga erinevad, nii pole nt sõnaga *mõnu* erilisi piltlikke väljendeid (lk 131). Autor juhib tähelepanu ka sellele, et mõnda tundesõna saame kasutada nii ainsuses kui ka mitmuses (nt *kirg, rõõm*), teisi aga ainult ainsuses (nt *viha, häbi*).

Tunnustada tuleb ka seda, et kasutatud on kaasaegseid tehnilisi võimalusi, nt korpuslingvistilist uurimistööd, mis avab huvitavaid tahke sellest, mismoodi ja mis kontekstis tundesõnu kasutatakse. Nii avaneb see, milliste nimisõnade täiendina kasutatakse tundeadjektive, milliseid objekte ja subjekte kasutatakse tundeid väljendavate verbiga ja palju muud huvitavat. Näiteks *armastuse* kohta saame teada, et selle sõnaga koos kasutatakse sageli omadussõnu *suur, sügav, püritu, eriline, tõeline, õige, ainus, esimene, õnnetu, kirglik, jumalik, kristlik, vaba* jne. Kui *armastus* on lauses aluseks, kasutatakse tegusõnu *tulema, tekkima, kasvama, kestma, puuduma, kaduma, tegema, andma, muutma* jne, kui sihitiseks, siis *vajama, otsima, tahtma, igatsema, leidma, väljendama, avaldama, jagama, andma, tooma, väärima* jne. Omastavas käändes *armastuse* juurde kuuluvad sagedamini nimisõnad, nagu *naise, inimese, ema, isa, isamaa, kodumaa, jumala, elu, maailma* jne. Sihitisena kasutatakse sagedamini sõnu *laps, inimene, loom, naine, mees, loodus, päike, meri, muusika, elu, raha, vabadus* jne. Saame ka teada, milliste tegusõnadega koos kasutatakse tegusõna *armastama* (*õelda, rääkida, rõhutada, lugeda, mängida, süüa, juua,*

vaadata, kuulata jne) ja milliste nimisõnadega koos esineb nimisõna *armastus* (*lootus, hool, õnn, usk, töö, raha* jne).

On imekspandav, millise mängleva kergusega ühendab autor ajaloolise tausta sõnade päritoluga. Nii pakub ta oma etümoloogia sõnale *hirm*: seos oletatava algslaavi laenuga *hirs* 'latt, roigas' tuleneb viikingiajal valitsenud hirmust saada võlla riputatud või teibasse aetud ning *hirm* algne tähendus olevat 'karistus, ihunuhtlus' (lk 156). See on kahtlemata põnev mõttemäng, aga etümoloogilisest seisukohast siiski äärmiselt ebatõenäoline. Sõna *kurb* vanavene keelest laenamise motiivina toob autor rasked ajad perioodil 860–950, mil inimesed massiliselt surid, mida omakorda on oletatud varanduste põhjal, mis sel perioodil maa sisse jäid (lk 103).

Etümoloogilistes peatükkides on Ene Vainik tuginenud peamiselt „Eesti etümoloogiasõnaraamatule” ja veebiandmebaasidele, kuid on seal leiduvatele etümoloogiatele lisanud sageli omapoolseid täiendusi ja pakkunud välja ka uusi etümoloogiaid, millest mitmed siiski ei kannata tõsisemat kriitikat. Ene Vainik on ka ise rõhutanud, et need uitmõtted jäävad tema vastutusele. Siiski leiab neist nii mõnegi huvitava mõtteniidi, mida pidi saab liikuda uute avastuste poole.

Kahjuks on raamatusse sisse jäänud selliseid keelevääratusi nagu „[s]amast algsest indoiraani tüvest **viḥ* pärineb ka ... ladina sõna *virus*” (lk 125). Kindlasti ei saa ladina sõna pärineda teisest indoeuroopa keelte harust, õige oleks kirjutada, et indoiraani tüvi ja ladina sõna pärinevad samast algindoeuroopa tüvest.

Iga tunnet käsitlev kokkuvõttev peatükk võib küll tunduda neile, kes eelnevad hoolega läbi lugenud, veidi tüütu, kuid sealtki leiab huvitavat materjali, mida eelnevates peatükkides pole käsitletud. Nimelt on viimasesse peatükki jäetud põgus võrdlus naaberkeelte samatähenduslike sõnade tähendusväljaga, kust leiab võrdlusi nii inglise, saksa, vene, rootsi, ladina, leedu kui ka soome keelega. Näiteks sõna *mure* juures märgib autor, et selle poolest, et

see sõna on kahetähenduslik (1. 'hool, kohustus'; 2. 'hirm, rahutus'), sarnaneb eesti keel saksa keelega, kus *Sorge* on samuti kahetähenduslik, ning erineb inglise ja vene keelest, kus mõlema tähenduse jaoks on eri sõna.

Klassikalise filoloogina on mul hea meel, et *uhkust* käsitledes mainib autor vanakreeka mütoloogia sellist olulist mõistet nagu *hybris* (lk 96), kuigi allikale viitamata. See mõiste, mis on mõjutanud kogu läänemaailma ilukirjandust, on tuntud ka tänapäeva psühholoogias ja juhtimisteoorias.

Huvitav on jälgida ka seda, kuidas tundesõnade kasutus on muutunud regilauludest vanima kirjakeele andmete ja XIX sajandi tekstide kaudu tänapäevani välja. Enamikku neist saab jälgida vanimatest allikatest tänapäevani, mõni aga, nagu *mõnu* ja *kirg*, leidub küll regilauludes ja tänapäeva keeles, aga puudub vanast kirjakeelest ja ka XIX sajandi õpetlikest tekstidest. Teisi, nagu *lootus*, ei leia jälle regilauludest, küll aga vanast kirjakeelest.

Tahaksin veidi kritiseerida autorit allikate valikul. Mitte kõik internetisõnaraamatud ei ole usaldusväärsed. Need on küll head esialgseks infoks, aga teaduslikus töös tuleks viidata algallikatele. Saksa sõnade etümoloogia puhul võiks viidata Kluge etümoloogilise sõnaraamatule, mitte Wiktionaryle, mis ei pruugi olla kõige usaldusväärsem ja mis aja jooksul muutub. Igal juhul tuleks veebiallikale viitamisel märkida ka vaatamise kuupäev.

Autor on üldiselt otsustanud mitteladina tähestikku või kirjasüsteemi kasutavate keelte näited (komi, kreeka, vene jt) ladina kirja translitereerida, kuid millegipärast on sellise eksootilise keele nagu kašmiiri keele näide püütud ka devanaagari esitada, kahjuks ebaõnnestunult (lk 116). Võõrkeelsete sõnadega on mujalgi probleeme, nt *ignomimia* pro *ignominia* (lk 68). Mõned väiksemad märkused veel: peab olema *ostrakism* pro *ostratsism* (lk 307) – Vikipeediale lisaks võiks vaadata ka võõrsõnade leksikoni, mis samuti veebis vabalt kättesaadav. Välja on ununenud mõned viidatud raamatud, nt Masing 2011 (viidatud lk 135), Ross jt 2001 (viidatud lk 288). Nørretranders on kirjutatud kord Nørretranders (lk 324), siis Norretranders (lk 318) või hoopis Torretranders (lk 319).

Kokkuvõttes võib öelda, et Ene Vainiku raamat täidab olulise lünga meie teadmistes emakeeles tunnete väljendamiseks kasutatavate sõnade kujunemise ja nende tänapäevaste kasutusmuustrite kohta. Kõige selle kirjeldamisel pakuvad autori mahlakad väljendid ja ladus stiil omaette naudingut.

Võib täielikult nõustuda tagakaanel Haldur Õimu öelduga, et kõnealune raamat „on suurepärase lugemismaterjal igaühele, keda huvitavad tunded, nende olemus, roll inimeste igapäevaelus, arusaamad neist, nagu ka neist eesti keeles rääkimine ning kirjutamine”.

SVEN-ERIK SOOSAAR

IN MEMORIAM ARVO KRIKMANN

21. VII 1939 – 27. II 2017

Foto: Andres Tennus (Tartu Ülikool)

*Surma sirp on terav.
(Märjamaa)*

27. veebruaril lahkus meie hulgast rahvusvaheliselt tunnustatud parömiologia teoreetik, silmapaistev folkloori lühivormide, kujundkõne ja huumori uurija Arvo Krikmann.

Arvo Krikmani teadlasette kehtis üle poole sajandi. Selle algusaja tähiseks on tema rahvanaljandite alase diplomitöö trükkis avaldamine 1962. aastal, viimased artiklid on veel ilmunas. Alates Tartu ülikooli lõpetamisest 1962. aastal kuni aastani 2014 asus tema töölaud rahvaluulekogude juures Eesti Kirjandusmuuseumis (kuni aastani 2000 oli tema ametikoht Eesti Keele Instituudi koosseisus). Rahvaluule erakorralise

professorina pidas ta loenguid Tartu Ülikoolis aastatel 1992–2005.

Arvo Krikmani põhiliseks uurimiseaineks said aastakümneteks vanasõnad ja mõistatused. 1975. aastal kaitses ta kandidaadikraadi („Vanasõnade sisu ja maailmavaate uurimise problemaatikast”) ja 1998. aastal filosoofiadoktori kraadi („Sissevaateid folkloori lühivormidesse I. Põhimõisteid, žanrisuheteid, üldprobleeme”). 1997. aastal valiti Arvo Krikmann Eesti Teaduste Akadeemia liikmeks. Ta on üle kahesaja teadustöö, sh 16 raamatu autor. Arvo Krikmann on aegumatu väärtusega suurväljaannete „Eesti vanasõnad” (I–IV, 1980–1988), „Eesti mõistatused” (I–II, 2001–2002; III:1, 2012; III:2, 2013) ning „Vanasõnaraamatu” (1984) ja „Tere tee, tere meele, tere egalõ talolõ. Valik lõunaeesti mõistatusi” (2000) pea- või kaaskoostaja. Tema folklooriuuringutega on tihedalt seotud eesti vanema kirjakeele ja kujundkõne analüüs (raamatud „Fraseoloogiline aines eesti vanimais grammatikates ja sõnastikes” (1986), „Sai hea obaduse vastu obadust”: Löömist ja peksmist märkivad väljendid eesti keeles” (2004)) ning kirjutised lingvistiliste huumoriteooriate uuematest arengutest¹ ja huumori ning kujundkõne vahekorrast².

¹ A. Krikmann, Koestler, Raskin, Attardo ja teised: lingvistiliste huumoriteooriate uuemaist arenguist. (Reetor 4.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2004.

² A. Krikmann, Huumori ja kujundkõne eristatavusest. – Teoreetiline keeleteadus Eestis II. (TÜ üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 7.) Toim I. Tragel, H. Õim. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006, lk 21–40.

Arvo Krikmanni teeneks on eesti rahvaluule käsitlese maailmale nähtavaks tegemine. Tema töid publitseeriti juba 1980. aastail rahvusvahelises parömioloogia aastaraamatus „*Proverbium: Yearbook of International Proverb Scholarship*”, 2009. aastal ilmus selle lisasarjas Krikmanni raamat „*Proverb Semantics: Studies in Structure, Logic, and Metaphor*”. Arvo Krikmann oli mitme välismaise teadusorganisatsiooni, toimetuskolleegiumi, juhtkomitee ning teadusnõukogu liige: Soome Kirjanduse Selts, Kalevala Selts, Academia Scientiarum et Artium Europaea, Rahvusvaheline Parömioloogia Assotsiatsioon (AIP-IAP), aastaraamat „*Proverbium*”. Ta kuulus Akadeemilisse Rahvaluule Seltsi ning oli Rahvusvahelise Rahvajutu-uurimise Ühingu (ISFNR) ja Emakeele Seltsi auliige.

Arvo Krikmann oli Eestis üks aktiivsemaid kognitivistliku kujundkõne teooria arendajaid ja rakendajaid nii folkloristikas kui ka lingvistikas. Juba 1970.–1980. aastail lähenes Arvo Krikmann vanasõnade tähendusstruktuuri mõtestamisele tähelepanedavalt uuenduslikult, kognitivistlikust vaatenurgast,³ märkigem – paralleelselt George Lakoffi ja Mark Johnsoniga. Tema seisukohad parömioloogiliste metafooride ülekandemehhanismi

ja -suundade kohta on osutunud universaalse seaduspära juhtudeks. Arvo Krikmann toob vanasõnade kognitiivses struktuuris universaalse mõõtmena välja nende aksioloogilise aspekti ja modaalstruktuuri, mida senistes parömioloogilistes töodes küll ei ignoreerita, kuid mis pigem lahustuvad figuratiivsuses, pragmaatikas, didaktikas jms. Tema pikem kirjutis „Kaasaegse metafoorteooria panus parömioloogiasse”⁴ annab põhjaliku ülevaate metafoori, metonüümia jt figuratiivse keele nähtuste ümbertõlgendamise teooria arengutest tunnetusteaduse algusaegadest kuni tänaseni, kaasates käsitusse kujundkõne analüüsisuundade kõrval ka kognitivistika puhtlingvistilisi vorme. Arvo Krikmanni tähelepanekud figuratiivse kõne polüfunktsionaalsuse, polüsituatiivsuse ja polüsementilisuse kohta on viimase neljakümne aasta jooksul mõjutanud ja innustanud paljusid kujundkõne uurijaid.

2003. aastal algatas Arvo Krikmann uurimustesarja „Reetor”, olles ka selle peatoimetaja. Põhjusel, et kujundkõne uurimine oli olnud kognitivistlike lingvistide ja psühholoogide pärusmaa, retoorika aga filosoofide, kirjandus- ja kultuuriteoreetikute ala, seadis ta sarja eesmärgiks keskenduda ja kanaliseerida juba olemasolevat, mitmekümne aasta jooksul kogunenud potentsiaali. Avanumbri saatesõnas märgib ta, et sellest „võiks Eesti humanitaarmaastikul saada töökoda, kus hakatakse ehitama kui mitte silda, siis kas või purretki üle selle kuristiku, mis neid teineteisest lahutab”. Täna on „Reetorit” ilmunud üheksa köidet.

Arvo Krikmann üllatas vahel oma ootamatute valikutega. Temale omase kirglikkusega asus ta mõtestama pool sajandit kestnud totalitarismi mõjusid meie kultuuris. Ta koordineeris ja korraldas 543-leheküljelise artiklikogumiku „Võim ja kultuur” (2003) väljaandmist, Stalini fenomeni lahti kirjutamine

³ Nt A. Krikmann, Remarks on proverb semantics 1. On denotative indefiniteness of proverbs. Tallinn: Academy of Sciences of the Estonian SSR, 1974. Ilmunud ka: A. Krikmann, On denotative indefiniteness of proverbs. – *Proverbium* 1984, kd 1. Columbus: Ohio State University in cooperation with the University of Vermont and the Hebrew University of Jerusalem, lk 47–92. Eestikeelne lähtetekst: A. Krikmann, Vanasõnade teksti denotatiivsest määramatusest. – *Keel ja Kirjandus* 1974, nr 1, lk 22–29; nr 2, lk 83–98.

A. Krikmann, Remarks on proverb semantics 2. Some additional aspects of semantic indefiniteness of proverbs. Tallinn: Academy of Sciences of the Estonian SSR, 1974. Ilmunud ka: A. Krikmann, Some additional aspects of semantic indefiniteness of proverbs. – *Proverbium* 1985, kd 2. Columbus: Ohio State University in cooperation with the University of Vermont and the Hebrew University of Jerusalem, lk 58–86.

⁴ A. Krikmann, Kaasaegse metafoorteooria panus parömioloogiasse. – Uurimusi folkloori lühivormidest. (Reetor 1.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2003, lk 52–143.

päadis 398-leheküljelise raamatuga „Netinalju Stalinist” (2004).

Me peame enesestmõistetavaks, et Arvo Krikmanni panust humanitaarteadustesse on kõrgelt hinnatud. Alati ei pruugi see nii olla. Arvo Krikmanni on tunnustatud Valgetähe III klassi teenetemärgi (1998), Eesti Vabariigi teaduspreemia (1999), Balti Assamblee teaduspreemia (2004), Eesti Kultuurkapitali aastapreemia (2004) ja Soome Kalevala Seltsi Lõikustänupüha auhinna (2013), Eesti Teaduste Akadeemia Paul Ariste nimelise medaliga (2014) ning Ferdinand Johann Wiedemanni keeleauhinna (2014).

Arvo Krikmanni ehk Kriku, nagu teda tundsid kolleegid, sõbrad ja tuttavad, inimlikus olemuses oli arusaam, et keegi või miski ei ole nii hea, kui kiidetakse, ega nii halb, kui laidetakse. Sestap olid tema antud hinnangud enamasti vaoshoitud napid read, vahel harva siiski ka sügavast eruditsioonist lähtuv mõte-mõttelt, lause-lauselt läbi-analüüsitud arvamus. Magistri- ja doktoritööde juhendajana oli ta kaljukindel, et kedagi ei tule kättpidi teaduse juurde talutada, et ka algaja peab ise mõistma, kas tal on võimeid ja visadust seda tööd teha. Just seetõttu laskis ta oma õpilastel areneda looduse antud suunas. Olles ise kadestamisväärselt töökas, ülimalt põhjalik ja pühendunud, ei sundinud ega kiirustanud ta kedagi tagant.

Kriku teaduslik käekiri oli isikupäraselt läbitunnetatud, mõte alati selge autoripositsiooniga. Tema keel oli nii sõnas kui ka kirjas väga metafoorne, vahel ka nii mänguline, et vähema huumoritajuga inimene ei tarvitsenud peidetud nükkest aru saada. Kui Kriku arvas, et lool on *kasukamaik man*, siis tähendas see seda, et töö on teoreetiliselt nõrk. Käesoleva aasta alguses „taas-esma”-avaldati Loomingu Raamatukogus „Laustud sõna lagub. Valik eesti vanasõnu”, mille 25-tuhandeline tiraaž 1975. aastal makuleeriti. Raamatu tänusõnades kirjutas Arvo Krikmann, et sellele „sai osaks kurb saatus hukkuda

nõukogude tsensuuri haihammaste vahel...”⁵

Nagu loovale isiksusele sageli omane, olid Krikulgi väikesed pained. Kitsamas ringis mainis ta puhuti ikka, et võib juhtuda, et tema eludaatumid langevad saja-aastase nihkega kokku Hurda omadega (22. VII 1839 – 13. I 1907). Jakob Hurda sõnakultuuripärandi uurimiseks, suureks kirjutamiseks ning maailma viimiseks oli talle eluaega antud kümne aasta võrra rohkem. Krikule ei olnud meelt mööda administratiivne töö. Sisemise kohustuse ajal ta siiski täitis Eesti Teadusfondi humanitaarteaduste ekspertkomisjoni liikme ülesandeid ja Eesti Teaduste Akadeemia humanitaarja sotsiaalteaduste osakonna juhataja kohuseid ning oli ka Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskuse juht. Teatava sarkasmiga tavatses ta öelda, et „kui sind ei ole kõrgemates alamžanrites, siis sind pole olemas”.

Arvo Krikmanni hing ja olemine kuulusid teadusele, kuid ta oli olemas ka oma sõpradele, olgu need siis lähedal või kaugel. Ta oskas pakkuda tuge vastuvõetavas vormis. Olen minagi talle selle eest siira tänu võlgu. Arvo Krikmanni mõttekaaslane ja sõber, Vermonti ülikooli professor, kaasaegse parömioloogia suurkuju, folklorist ja fraseoloog Wolfgang Mieder kirjutas Krikmanni 75. sünnipäeva puhul siinsamas ajakirjas: „Pole kahtlustki, Kriku, et Sa oled üks minu kangelasi! Imetlen väga nii Sind isiklikult kui ka Sinu uskumatut teadustööd.”⁶

Kes annab, sii om kuningas.
(Tarvastu)

ASTA ÕIM

⁵ A. Krikmann, Laustud sõna lagumise lugu (ebakompetentselt poolelt nähtuna). – Laustud sõna lagub. Valik eesti vanasõnu. Loomingu Raamatukogu 2017, nr 1–2. Tallinn: SA Kultuurileht, lk 105.

⁶ W. Mieder, Sõbrad on isegi kaugel viibides lähedal. Arvo Krikmann 75. – Keel ja Kirjandus 2014, nr 7, lk 542.

LÜHIKROONIKA

• 4. aprillil andis president Kersti Kaljulaid kätte preemiad parimatele rahvaluulekogujatele. Preemiad pälvisid Maie Erik sisukate kaastööde eest aastatel 2009–2016, Merili Metsvahi Tartu Ülikooli tudengite folkloristlike välitöökursuste juhendajana korrastatud materjalide arhiivi üleandmise eest aastatel 2001–2016 ning Maria Peep silmapaistvate kaastööde eest rahvaluule kogumisvõistlustel 2009–2016.

• 5. aprillil korraldati Tallinna Ülikoolis esimene TÜHI teadusseminar, kus Ulrike Plath pidas ettekande „Kodustamine, pookimine ja emapiim: mõtisklusi hübriidsusest 18. sajandi Eesti- ja Liivimaal”. Kevadsemestri teadusseminaride üldteema on „Hübriidsus humanitaarias”.

• 5. aprillil Tallinnas toimunud Hõimuklubi öhtul „Sõna kõndis tasa eesti-mari sillal” tutvustasid esimest eesti-mari sõnaraamatut keeleteadlane Sven-Erik Soosaar ja mari doktorantidest sõnaraamatu koostajad.

• 11. aprillil teisiapävaseminaril kirjandusmuuseumis pidas Katre Kikas ettekande „Nagu apteeker mürgiga... Jakob Hurda ja tema korrespondentide moraalsed dilemmad”.

• 12. aprillil toimus Eesti Keele Instituudi seminar-töötuba „Keeletehnoloogilised vahendid veebis”. Olga Gerassimenko ja Krista Liin tutvustasid Eesti Keeleressursside Keskuse korpuseotsingumootorit KORP (corp.keeleressursid.ee) ja keeletöötluskeskkonda Keeleliin (keeleliin.keeleressursid.ee).

• 20. aprillil pidas Livia Viitol Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse muuseumiosakonnas loengu „Eluaegne sõprus. Vilde ja Under”.

• 20. aprillil peeti Eesti Kirjandusmuuseumis Akadeemilise Rahvaluule Seltsi kõnekoosolek. Ettekannetega esinesid Liina Saarlo („Kohtumisi Laiusel. Murdekorrespondent Agu Tamme rahvaluule kirjapanekutest ja kogumispäevikutest”) ja Kärri Toomeos-Orglaan („Kirillitsas üleskirjutatud seto jutusõ”. Mitmekeelsusest munk Arkadi, Stepan

Dimitrjevi ning Jüri Truusmanni kirja-panekutes”).

• 18.–19. aprillil toimus TTÜ innovatsiooni- ja ettevõtluskeskuses MEKTORY konverents „Eesti Keeletehnoloogia 2017”, kus anti ülevaade 19 keeletehnoloogiaprojektist: kasutatav eesti masintõlge (projektijuht Mark Fišel), avatud keeletehnoloogia pilvetaristu struktureerimata avaandmete väärindamiseks (Peep Küngas), kõnetuvastus (Tanel Alumäe), EstNLTK: Pythoni teegid eestikeelsete vabatekstide lihtsamaks töötlemiseks (Sven Laur), töövahendite raamistik tekstikorpustest teadmuse tuletamiseks (Raul Sirel), TEXTA tööriistakomplekti jätkuarendus ja juurutamine (Raul Sirel), kõnetuvastuse toe lisamine Kõneravi.ee keskkonnale ja individualiseeritud kõnetreeningut toetavate mallide loomine (Andres Mellik), sihipärane süntaks korpuste jaoks (Kadri Muischnek), kõnesünteesi täiustamine ja kasutusvõimaluste laiendamine (Indrek Kiissel), heliraamatute genereerija ja Digari helindamisliides (Meelis Mihkla), multimeedia vormis e-raamatute publitseerimine (Meelis Mihkla), leksikaalsete ressursside tööriistad (Ülle Viks), eesti masintõlke kvaliteedi parendamine keeleteadmiste abil (Margit Kurm), eesti avatud paralleelkorpus (Margit Kurm), Eesti Keeleressursside Keskus (Kadri Vider), eesti Wordnet'i täiendamine (Heili Orav), võru ja seto integreeritud keeleressursid (Sulev Iva), eesti keele spontaanse kõne foneetilise korpuse arendused (Pire Teras) ja kõnekorpus arendus (Einar Meister). Eesti Keeleressursside Keskus korraldas kolm õpipaja: Vikipeedia masintõlkimine, Pythoni keeletöötlusvahendite kasutamine EstNLTK teegis, TEXTA tarkvara vabatekstiliste (suur)andmetega tutvumiseks ja nende analüüsimiseks.

• 20.–21. aprillil toimus Tallinnas Eesti Rakenduslingvistika Ühingu, Eesti Keele Instituudi, Tallinna Ülikooli, Eesti Keeleressursside Keskuse ja Eesti-uuringute Tippkeskuse korraldusel

16. rakenduslingvistika kevadkonverents „Keel kui ökosüsteem”. Kutsutud esinejad olid Euroopa Liidu tõlkekeskuse tõlkeosakonna juhataja Thierry Fontenelle („Translation and terminology for EU Agencies – new multilingual needs and challenges”), András Kornai (Budapesti tehnoloogiainstituut, „Are languages alive? Rethinking the biological metaphor in linguistics”) ja Elena Volodina (Göteborgi ülikool, „A friend in need? Language technology for second language learning”). Konverentsi töötoimus mitmes sektsioonis („Rakenduslingvistika”, „Keeletehnoloogia ja leksikograafia”), lisaks korraldati lastekeele, grammatika, teise keele ja sotsiolingvistika tööpajad. Satelliitsektsiooni „Kõne ja muusika” plenaarettekande pidasid Pärtel Lippus (TÜ) ja Jaan Ross (EMTA): „Temporaalne variatiivsus eestikeelsete laulude esitamisel kui kompromiss kõne ja muusika vahel”. Kokku esitati 65 ettekannet.

• 20.–22. aprillil peeti Tartu Ülikooli Narva kolledžis iga-aastane rahvusvaheline üliõpilaste teaduskonverents. Sel aastal korraldati konverents esmakordselt koostöös Tartu Ülikooli Johan Skytte poliitikauuringute instituudi magistrantidega. Konverentsil osales kokku 40 noort Eestist, Venemaalt, Ukrainast, Türgist, Valgevenest, Saksamaalt, Lätist, Kasahstanist, Armeenist, Horvaatiast, Itaaliast, USA-st, Austriast ja Aserbaidžaanist, ettekanded peeti filoloogia, kultuuriuuringute, pedagoogika, avaliku sektori, ettevõtluse, vene keele ja vene kultuuri, Venemaa ning rahvusvaheliste uuringute ja noorsootööga seotud teemadel.

• 26. aprillil korraldati Eesti Rahva Muuseumis noorte folkloristide ja etnoloogide konverents „Noorte hääled”. Esinesid Stsiapan Stureika („Actors of heritage: Conflicts, disregard and a need in new heritage studies”), Kadi Raal („Rahvapedagoogika – endisaegne kasvatusviis või elujõuline kultuuriline praktika? Probleeme mõiste „rahvapedagoogika” käsitlemisel”), Katre Koppel („Traditsioonilise Hiina meditsiini kajastamine meediatekstides aastatel 2009–2017”),

Ene Suuvere („Kuidas portreeteerida rahvapärast õigeusku? Oskar Looritsa käsikirja „Setukeste usuolu” saamislugu ja teemadering”), Laura Mäemets („Pelli kultus Mulgimaal: traditsioon, tuntuus ja tähendus”), Hanna Muldma („Reisimälestused elulugudes”), Aivo Põlluäär („Kolhoosiaja mäletamine Viktor Kingissepa nimelises kolhoosis”), Liina Soosaar, Johanna Rannula („Märkmeid ekspeditsioonilt Moskva eestlaste juurde”).

• 27. aprillil peeti Väike-Maarja seltsimajas J. F. Wiedemanni keelepäev. Esinesid selle aasta Wiedemanni auhinna laureaat Marja Kallasmaa, Tiina Laansalu („Marja Kallasmaa – avara pilguga nimeuurija”), Peeter Päll („Mis jäi kohanimeramatu raamide taha”), Birute Klaas-Lang („Eesti asutusele eesti nimi”) ja Annika Hussar („Tähendusega eesnimed”).

• 27.–29. aprillini toimus Eesti Kirjandusmuuseumis ja Eesti Rahva Muuseumis kultuuriuurijate konverents „Across Borders VII: Cultures in Dialogue”, kus arutleti keele ja kirjanduse kognitiivsete, sotsiaalsete ja kultuuriliste aspektide üle. Kolme päeva jooksul oli võimalik kuulata ühtekokku 100 ettekannet. Plenaarettekannetega esinesid Gerard McCann (Suurbritannia), Mariusz Misztal (Poola) ja Mihhail Lotman (Eesti). Konverentsi töötoimus sektsioonides, nagu tänapäeva folkloor, kirjandus ja identiteet, kultuur, kommunikatsioonistiilid, keelekontaktid, meedia, etnolingvistika, teater, interpretatsioon, tõlkimine, naised ja kirjandus, migratsioon ja vähemused, huumor, üleilmastumine ja keel; eraldi olid ka Soome-Eesti, Venemaa ja Saksamaa sektsioonid. Eesti uurijatest osalesid Mare Kalda, Marin Laak, Jaana Eigi, Katrin Velbaum, Endla Lõhkivi, Edit Talpsepp, Liisi Laineste, Andriela Rääbis, Kirsii Laanesoo, Tiit Hennoste, Andra Rumm, Tõnno Jonuks, Anneli Saro, Renate Pajusalu, Triinu Ojamaa, Anneli Baran, Piret Voolaid, Eda Kalmre, Kristel Rattus, Pille Runnel, Merilin Piipuu, Ene Vainik, Anneli Kõvamees, Agnes Aljas ja Pihla Maria Siim.

ÕNNITLEME!

12. V **Maia Rõigas**, keeleteadlane – 75
19. V **Lea Jürgenstein**, Emakeele Seltsi liige – 50
23. V **Rein Saukas**, folklorist – 70
- Kaia Sisask**, tõlkija – 50
25. V **Kalle Kurg**, kirjanik, tõlkija – 75
26. V **Leelo Kingisepp**, keeleteadlane – 50

KOLLEEGIUM

Epp Annus, Martin Ehala, Cornelius Hasselblatt, Tiit Hennoste, Eda Kalmre, Johanna Laakso, Helle Metslang, Sirje Olesk, Karl Pajusalu, Peeter Päll, Raimo Raag, Jaan Undusk, Ülo Valk, Mart Velsker, Märt Väljataga, Haldur Õim

TOIMETUS

Peatoimetaja	Johanna Ross johanna@keeljakirjandus.ee
Keeleteadus	Maria-Maren Linkgreim maren@keeljakirjandus.ee
Kirjandusteadus	Brita Melts brita@keeljakirjandus.ee
Kultuurilugu, folkloristika	Mall Jõgi mall@keeljakirjandus.ee
	Vivian Siirman vivian@keeljakirjandus.ee
Tegevtoimetaja	Tiina Hallik tiina@keeljakirjandus.ee
Tehniline toimetaja	Astrid Värv astrid@keeljakirjandus.ee

TOIMETUSE AADRESS

Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn
Telefon 6449 126
<http://keeljakirjandus.ee>

Keelt ja Kirjandust on võimalik tellida telefonil 6177 717 või võrguaadressil
<http://tellimine.ee/ajakirjad/keel-ja-kirjandus>

Ajakiri kuulub Euroopa Teadusfondi ja Norra Teadusandmete Keskuse registrisse ERIH PLUS, andmebaasidesse Linguistics & Language Behavior Abstracts (LLBA, ProQuest), MLA International Bibliography (Modern Language Association), Scopus (Elsevier) ja Ulrich's Periodicals Directory, digitaalarhiividesse CEEOL (Central and Eastern European Online Library) ja DIGAR (Eesti Rahvusraamatukogu) ning Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee valikbibliograafiasse „Linguistic Bibliography”.

Ajakiri ilmub Eesti riigi ja Eesti Kultuurkapitali toetusel.
Trükk: AS Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn.

CONTENTS

AADO LINTROP. Mikhail Plotnikov and his poem <i>Yangal-Maa</i>	329
EVELYN FRIDOLIN. A geocritical approach to literature written about Lake Peipus	351
KÄTLIN AARE. Conversational intentions as reflected in the breathing pattern	364

WORD

VILJA OJA. <i>üpris</i> – indigenous or loanword?	381
---	-----

PUBLICATIONS

MALL JÕGI. A letter by Henrik Visnapuu from Berlin – a hundred years since Siuru spring	387
---	-----

BOOKS

TIIT HENNOSTE. Moments for eternity: 101 Estonian poems anthologized by Rein Veidemann (Sada hetke eesti luules. Valinud, koostanud ja kommenteerinud Rein Veidemann. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2016)	394
SIRJE OLESK. What is new in Koidula's new biography (Madli Puhvel. Lydia Koidula. Elu ja aeg. Tõlkijad Tiina Randviir, Katrin Kiik, Krista Mits. Tallinn: AS Ajakirjade Kirjastus, 2016)	398
TOOMAS HAUG. Unriddling Hindrey and commending Runnel's lifetime achievement (Karl August Hindrey. Kirjad noortele. (Eesti mõttelugu 130.) Koostaja: Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 2016)	400
TIIU JAAGO. Creation in songs and in studies of songs: Aado Lintrop's studies of the Estonian folksong (Aado Lintrop. Loomisaja laulud. Uurimusi eesti rahvalaulust. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused. Commentationes Archivi Traditionum Popularium Estoniae 35.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2016)	404
SVEN-ERIK SOOSAAR. Estonian emotion words in Ene Vainik's linguistic mirror (Ene Vainik. Eesti tunded. Sõnaportreed. Eesti Keele Instituut, 2016)	407

REVIEW

410

Tekstis kasutatud lühendeid:

EKSS = „Eesti keele seletav sõnaraamat”; **EMTA** = Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia; **f** = fond; **KM EKLA** = Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv; **m** = mapp; **TTÜ** = Tallinna Tehnikaülikool; **TÜ** = Tartu Ülikool; **ÖES** = Õpetatud Eesti Selts.

Keeled: **ee** = eesti; **ingl** = inglise, **sks** = saksa.

JÄRGMISTES NUMBRITES

- Tädi Maalist
- Naine ja kehalisus Johannes Semperi „Ellinoris”
- Kas mulgid on rumalad?

2.80 eurot

ISSN 0130-1441
e-ISSN 2346-6014

9 770131 144034 05